

Fərhad Ağazadə

132

İsaxan İsaxanlı

Azərbaycanda latın əlifbasına keçid və

FƏRHAD AĞAZADƏ

Xəzər Universitəsi Nəşriyyatı
Bakı, 2011

©Xəzər Universitəsi Nəşriyyatı, 2011
Bütün hüquqlar qorunur.

Redaktor: *Hamlet İsxanlı*
Ön sözün müəllifi: *Əli Rza Xələfli*
Korrektor: *Elza İsmayılova*
Kompyuter işi: *Zakir N. Yusifoğlu*

İsaxan İsxanlı. Azərbaycanda latın əlifbasına keçid və Fərhad Ağazadə. – Bakı: Xəzər Universitəsi Nəşriyyatı, 2011. – 172 səh.

ISBN 978-9952-20-067-6

- 1.Fərhad Rəhim oğlu Ağazadə (1880-1931)
- 2.Ərəb əlifbasının islahı
- 3.Latın əlifbası
- 4.Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultay

DC22-494.361

Kitab Azərbaycanca ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz olunması məsələsinə həsr edilmişdir. Kitabda ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz olunması uğrunda mübarizədə tanınmış pedaqoq, dilçi, jurnalist, yazıçı-publisist, görkəmli ictimai xadim Fərhad Ağazadənin rolu geniş araşdırılır, onun həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı maraqlı məqamlar üzə çıxarılır. Kitabda arxiv materiallarından geniş istifadə olunmuş, maraqlı sənədlər, fotoşəkillər təqdim edilir.

Книга посвящена изучению процесса перехода с арабского на латинский алфавит в Азербайджане. В книге подробно исследована роль Фархада Агазаде – известного педагога, лингвиста, журналиста, писателя-публициста, видного общественного деятеля в этом процессе, выявлены интересные моменты связанные с его жизнью и деятельностью. В книге широко использованы архивные документы, представлены интересные материалы и фотографии.

The book is devoted to the replacement of the Arabic alphabet by the Latin alphabet in Azerbaijan. The book investigates the role of Farhad Aghazada – a well-known educator, linguist, journalist, writer, and reputable cultural worker in the struggle for the replacement of the Arabic alphabet with the Latin. It also reveals interesting aspects of his life and career. Archived materials are broadly used in the book, and interesting documents and photographs are presented as well.

İçindəkilər

Müəllifdən	9
<i>Əli Rza Xələfli</i> . Fərhad Ağazadə kimin qohumudur, yaxud İsxan İsxanlının “Azərbaycanda latın əlifbasına keçid və FƏRHAD AĞAZADƏ” əsəri.....	13
Ərəb əlifbasının islahı və latın əlifbası ideyasının yaranması	32
Əlifba məsələsi müəllimlər qurultayında	48
Latın əlifbası layihələri və «ərəbistlər»ə qarşı mübarizə	54
Azərbaycan Yeni Türk Əlifba Komitəsinin fəaliyyəti	60
Yeni əlifba yolunda savadsızlığın ləğv edilməsi kompaniyası	74
Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultayın çağırılması zərurəti	83
Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifba Komitəsinin yaranması	94

ÜMYTƏK-nin birinci plenumu.....	125
ÜMYTƏK-nin ikinci plenumu	128
Yeni əlifba tarixinin yazılması	137
ÜMYTƏK-nin Bakıya köçürülməsi və Rəyasət Heyətinin ilk iclasları	141
ÜMYTƏK-nin üçüncü plenumu	145
Fərhad Ağazadənin ÜMYTƏK-də fəaliyyəti haqqında rəylər vəona Şəxsi Təqaüd verilməsi	151
Fərhad Ağazadənin ölümü.....	154
Nəticə	157
Ədəbiyyat	165

Müəllifdən

Əziz oxucum!

2004-cü ilin yay ayları idi. Qardaşım Hamletlə (Hamlet İsaخانlı) yaradıcılıq düşüncələrimizlə bağlı fikir mübadiləsi edirdik. O dövrdə mən poetik tərcümə yaradıcılığına həvəs göstərirdim. Bir sıra rus şairlərindən etdiyim tərcümələrimi baxmaq üçün Hamletə verdim. Bəyəndikləri də oldu, bəyənmədikləri də. Hamlet özünəməxsus şəkildə yarı ciddi, yarı zərəfatla gülümsəyərək, fikrini belə tamamladı: *“Yaxşıdır, prinsipcə poetik tərcümə ilə məşğul ola bilərsiniz. Amma yaxşı olar ki, daha ciddi məsələlərlə, daha ciddi tədqiqatlarla məşğul olasan”*.

Bizim ailəmizdə, o cümlədən mənim üçün də Hamletin fikri, məsləhətləri həmişə əsas olub. Əslin-

də mənə “yazmağı”, “oxumağı”, tədqiqat aparmağı elə Hamlet öyrədib.

Sonrakı müzakirələrimiz nəticəsində Hamletin işarə etdiyi o ciddi tədqiqatın mövzusu da müəyyən edildi: *Azərbaycanda ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsi*. Mövzu könlümə yatmışdı, kifayət qədər maraqlı görünürdü. Məsələnin tarixinə ciddi nəzər salınmalı, məsələ ilə bağlı o dövrdə çap olunmuş ədəbiyyatla yanaşı arxiv materialları öyrənilməli, prosesdə iştirak edən əsas şəxsiyyətlərin bu prosesdəki rolu müəyyənləşdirilməli idi. Lakin arxiv materiallarını öyrənərkən bu məsələdə tanınmış pedaqoq, dilçi, jurnalist, yazıçı-publisist, görkəmli ictimai xadim Fərhad Ağazadənin iştirak miqyasını gördükdə əsas diqqətin məhz onun fəaliyyəti üzərində cəmləşdirilməsi qərarına gəldim. Fikrimi Hamletə bildirdim. Bəyəndi. Beləliklə, tədqiqatın mövzusu daha da konkretləşdi: *Azərbaycanda latın əlifbasına keçid və Fərhad Ağazadə*.

Böyük həvəslə ürəyimə yaxın, doğma olan bu mövzu üzərində işləməyə başladım. Yazılarımı əvvəlcə “Xəzər Xəbər” jurnalında (№№ 197, 198, 199, noyabr, dekabr 2005; №№ 205, 206, 207, mart, aprel 2006; № 218, 15 noyabr 2006), sonra isə xeyli əlavələrlə “Kredo” qəzetində (№ 27, 26 iyun 2010-cu il; № 28, 03 iyul 2010-cu il; № 29, 10 iyul 2010-cu il; № 30, 17 iyul 2010-cu il; № 31, 24 iyul 2010-

cu il) dərc etdirdim. Mənim bu mövzuya, Fərhad Ağazadə şəxsiyyətinə olan hörmət və sevgimi dərin-dən hiss edən, duyan Əli Rza Xələfli “Fərhad Ağaza-də kimin qohumudur?” adlı məqaləsində (“Kredo” qəzeti, №27, 26 iyun 2010) *“Bu gün özünün qəlbin-də bütöv Azərbaycan duyğusu yaşadan hər bir kəs özünü Xətainin balası hesab edə bilər. Nərimanov haqqındakı tədqiqatları, əsərləri ilə mənəvi mühiti-mizə qəlbini açmaqla hər kəs elə Nərimanovun öv-lədidir. Bax elə bu mənada Fərhad Ağazadənin bir övladı da İsaخان İsaخانlıdır”* yazmaqla, zəhmətimə ən böyük qiyməti vermişdir. Məhz Əli Rza Xələfli-nin təklifi ilə Fərhad Ağazadə haqqında silsilə yazı-larımı bir sıra əlavələr etməklə kitab halına salmaq qərarına gəldim. Yeri gəlmişkən, redaktoru olduğu “Kredo” qəzetində, əsrlərdən bəri ürəyi vətən eşqi, torpaq sevgisi, xalq məhəbbəti ilə döyünənləri, Azərbaycan elminin, mədəniyyətinin ən ağır yükünü çiyində daşıyanları hər zaman sevə-sevə, böyük hörmət və sayğı ilə təbliğ edən Əli Rza Xələfliyə də-rin təşəkkür edirəm.

2010-ci ildə Fərhad Ağazadənin anadan olmasın-ın 130 ili tamam oldu. Amma Fərhad Ağazadə yada düşmədi: *“Bəli, Fərhad Ağazadə bu gün yada düş-mür. Ancaq Azərbaycan dili, Azərbaycan türkcəsinin saflığı uğrunda qeyrətlə, ləyaqətlə döyüşən, mənsub olduğu xalqın dilini onun varlığı hesab edən bir zi-*

yalnı bu gün xatırlatmaq ən azı özümüziün və hər birimizin ata-babalarımızın məzarını ziyarət etmək qədar vacibdir və əhəmiyyətlidir” (“Kredo” qəzeti, №27, 26 iyun 2010).

Fərhad Ağazadə dövrünün bütün ictimai-siyası, elmi və mədəni məsələlərində həmişə öndə gedən ziyalılardan olmuş, Azərbaycanın mədəni həyatında, o cümlədən Azərbaycanda ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsində misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Bu yolda sistemli və barışmaz mübarizə aparan Fərhad Ağazadə «latın əlifbasının düşmənləri arasında belə bu əlifbanın ən nəhəng nəzəriyyəçilərindən biri» kimi qiymətləndirilmişdir.

Bəs biz nə etmişik? Həyatını “Türk dilinin dirilmək və zənginləşdirilmək yolları”na həsr etmiş Fərhad Ağazadənin xalqımıza verdiyinin heç olmasa kiçik bir faizi müqabilində onun şəxsiyyətinə, yaradıcılıq irsinə diqqət göstərə bilmişikmi? Əsla, yox!

Fərhad Ağazadə irsinin dərindən öyrənilməsi, geniş tədqiq edilməsi onun ruhu qarşısında mənəvi və vətəndaşlıq borcumuzdur.

İsaxan İsaxanlı

01 oktyabr 2011-ci il

**Fərhad Ağazadə kimin qohumudur, yaxud
İsaxan İsaxanlının “Azərbaycanda latın
əlifbasına keçid və FƏRHAD AĞAZADƏ” əsəri**

Dili canlı obraz, canlı varlıq kimi təsəvvür edənlər elə bilirəm, səhv eləmir. Və əlbəttə ki, əgər bizim həyatımızın ahəngini tarix müəyyənləşdirirsə, elə dilin səsinə tarixin səsi kimi də qəbul etmək olar.

...Bəzən çox uzaq mətləbləri qısa eləmək üçün fikirləri qayçılamalı oluruq, əlbəttə, düşüncəmizdə.

Fərhad Ağazadə... Kimdir Fərhad Ağazadə? Gəncliyimdən, tələbəlik yaddaşımdan və əlbəttə ki, az-çox görünən tədqiqatlardan yadımda qalan və şəkilə əsaslanan Fərhad Ağazadə obrazı zahirən kəsik bığlı, geniş alınlı, səliqə ilə Avropa üslubunda vurulmuş saçlarını yana daramış və həm də elə avropalı

qiyafəsində - kostyumda və qalstukda, ağ köynəkli XX əsrin maarifpərvəri. Əgər diqqət edildisə, artıq sonuncu sözlərimdə formadan məzmunu keçid oldu. Sovet məlumat kitablarında xəsisliklə Fərhad Ağazadəni belə xatırlayırdılar: «*Ağazadə Fərhad Rəhim oğlu (təxəllüsü Şərqli; 12.8.1880, Şuşa - 4.1.1931, Bakı) - Azərbaycan sovet pedaqoqu, dilçi və jurnalist. Qori Seminariyasını bitirmiş (1900), Bakı, Şuşa, Gəncə və Xaçmazda müəllimlik etmişdir. Azərbaycan müəllimlərinin I (1906) və II (1907) qurultaylarının iştirakçısıdır. İnkilabdan əvvəl yazdığı məqalələrdə icbari təhsil, ana dilində məktəblər və müəllim seminariyaları açılması tələbini irəli sürmüş, Azərbaycan dilinin tədrisi və saflığı uğrunda mübarizə aparmış, dərslük ("Ədəbiyyat məcmuəsi" 1912) və proqramlar tərtib etmişdir. Sovet hakimiyyəti illərində "Kommunist", "Yeni yol" qəzetlərində, "Maarif işçisi", "Yeni məktəb" və s. jurnallarda işləmişdir. Azərbaycanda mədəni inqilabın görkəmli xadimlərindəndir. Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin üzvü olmuşdur. "Türk dilinin dirilmək və zənginləşdirilmək yolları" (1923), "Türk dilində vurğu məsələsi" (1925), "Qramer" (1929, B.Çobanzadə ilə birlikdə) və s. əsərlərin müəllifidir.*

Əsərləri: Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yararır? Bakı 1922: materialı po unifikasiı proektov novoqo tyrkskoqo alfavita Bakı 1927: Oçerki po is-

torii razvitya dvijenii novoqo alfavita i eqo dostijeniya (K.Qaraqaşlı ilə birlikdə), Kazan 1928. ("Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası" səh.95)».

Göründüyü kimi, Fərhad Ağazadə fenomeni sovet ideolojisinin təsiri altında yazılmış, əlbəttə, dəyərli, qiymətini itirməyən məlumat kitabında - ASE-də sovet pedaqoqu kimi təqdim olunur. Ancaq onun həyatı hələ XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan müəllimlərinin I və II qurultaylarının iştirakçısı olanda və hətta sovet dövründə belə yazdığı əsərləri ilə sırf milli ziyalı idi.

Fərhad Ağazadə bütün qeyrəti və təpəri ilə indiki anlamımızda Azərbaycan dilinin, dünənki anlamımızda Azərbaycan türkcəsinin və elə Fərhad Ağazadə anlamında türk dilinin qoruqçusu, keşikçisi idi. Fərhad Ağazadə böyük bəkçi idi, dilin bəkçisi idi. Fərhad Ağazadənin böyük yanğı ilə, mənəvi borc olaraq yaratdığı əsər və özü də çox böyük səbirsizliklə nəşrini gözlədiyi əsər «*Türk dilinin dirilmək və zənginləşdirilmək yolları (tükanəklər)*» adlanırdı. Adından da göründüyü kimi, Fərhad Ağazadə XX əsrə təsadüf edən 31 illik ömründə (o, cəmi 51 il yaşayıb) bütün gücü ilə dərk etdiyi, qavradığı həqiqət uğrunda mübarizə aparmışdı. Hələ Azərbaycan mənəvi mühitində ərəb və fars hicabının gücdə olduğu dövrlərdə dilimizin üzərindən ərəb və fars hicabının götürülməsi uğrunda sözün həqiqi mənasında, hər an şə-

hidlikhaqqını almağa hazır olan bir mücahid idi. Bəlkə, elə buradaca dünyanın ən nadir lüğətlərindən birini tərtib etmiş olan və ədalətlə demək lazımdır ki, bu gün daha çox, daha böyük əhəmiyyət kəsb edən «Türkənəklər» (şəkilçilər) lüğəti tərtib etmiş Fərhad Ağazadənin özünün dili ilə daha yaxşı başa düşmək olar: *«Türkcənin ərəbcədən daha zəngin bir dil olduğunu tarix yazanlar gələcəkdə sübut edəcəklər. Hərgah bugünkü türkcənin dördü üçü ərəbcədən alınmışdırsa, bunun bir çox səbəbləri vardır ki, başlıcası – minlərcə türk sözlərinin ərəb hərflərinə uydurulması olmuşdur: hər kəlmənin imlasında az-çox çətinlik duyan yazıçılar o kəlməni atıb əvəzində ərəbcəsini meydana fırlatmışdılar. Min ildən çoxdur ki, türkcənin başına böylə oyunlar gəlmişdir; minlərcə kəlmələrimiz atılmış və unudulmuşdur, dilimiz də bundan dolayı kəsiblaşmışdır. Kamusçı Sami bəg “abaka”, “abamak”, “acırqanmak” kibi yüzlərcə unudulmuş türk kəlmələrini göstərirkən hər birisinin qarşısında “yeri boş qalmış olduğundan dirilməsi arzu olunur” deyə həsrətli odlar yağdırır. Demək ki, dilimiz kasıb bir dil dəgilməmiş, ancaq onu müflüsləşdirib bugünkü hala salanlar - türklərin özləridir. Hərgah Babil və Asor kibi qədim millətlərin dilləri itib getmişdirsə, səbəbi – sahabilərinin yer yüzündən qazılıb silinməsidir. Şərq dillərinin üstündə ağılıq sürmək istəyən “müqəddəs” ərəb dili türkcəmizi öldürmək istədisə də, öldürmədi, ancaq yarımcan qıldı. Bir dil ki, onun yer*

*Yüzündə yüz milyonluq sahabı ola, aya o dil ölərmə?
Əlbəttə, ölməz! Yarımcan qalmış türkcəmiz imdi di-
rilmək istəyir, köhnə zənginliyini qaytarmaq fikrində-
dir. Buna dəlil - türk ellərindəki dil hərəkətləridir:
bir yerdə dili türkləşdirirlər, o biri yerdə saflaşdırır-
lar, hətta Azərbaycanda istilahları da türkləşdirmək
fikrinə gəlmişlər. Pəs türkcəmiz çoxdan itirdiyi ya-
tağına qayıtmaq istəyir. Aya bu yatağı tapmaq bizim
üçün mümkündürmü? – mümkündür, çünki dilimizin
köhnə formaları lüğətlərdə və köhnə əsərlərdə izləri-
ni hələ itirməmişlər. (Fərhad Ağazadə (Şərqli) “Türk
dilinin dirilmək və zənginləşdirilmək yolları (tükə-
nəklər)” səh.10)». Necə dəqiq və aydın müşahidələr-
dir. Və hətta ideologiyanın təsiri altında dayanmış
proseslərin xalqların özlərinin milli sərhədlərinə çə-
kildiyi indiki dövrdə oyanmanın mahiyyətini sanki
elə indicə müşahidə edir. Bu sözləri oxuyan, yəni
Fərhad Ağazadənin türk dillərinin hərəkəti, türk ruhu
ilə bağlı müşahidələrini oxuyan hər kəs hesab edə-
r ki, Fərhad Ağazadə elə bu gün də canlıdır, ayaq üstə-
dir və bizimlə müasirdir.*

Qaldı ki, Fərhad Ağazadə varisliyi... əgər bu va-
rislik olmasaydı, onda heç Fərhad Ağazadənin ana-
dan olmasının 130 illiyi də yada düşməzdi. Əvvəla,
Azərbaycan mətbuatının yubileyləri bayram kimi
qeyd edilir. Belə bayramlar elə həm də Fərhad Ağa-
zadənin bayramıdır. Çünki Nizami Cəfərovun təbi-

rincə desək, o, həm də Azərbaycanın böyük jurnalisti idi. və ən başlıcası, o dövrə aid olan ziyalıların mənəvi missiyasının biri də jurnalistliklə bağlı idi. İkincisi, cəmiyyətin özünəməxsus bəlası var. Varisi olmayanı cəmiyyət böyük ədalətsizliklə unutmağa meyillidir. Xoşbəxtlikdən Fərhad Ağazadənin varisləri var. Bu gün Fərhad Ağazadə haqqında hər hansı qeydi mətbuat üzünə çıxarmağa çalışan, bu yolda zəhmət çəkən hər hansı bir qəzet əməkdaşı elə Fərhad Ağazadənin varisidir. Və əlbəttə, ən böyük varislərdən biri də Fərhad Ağazadə ömrünü, bu ömrün mənasını, yəni yaradıcılığını öyrənən adamdır.

Pedaqoji elmlər namizədi İsxan İsxanlı Fərhad Ağazadənin həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı genişmiqyaslı tədqiqat aparıb. Onun həyatını, onun yaradıcılığının mahiyyətini və bu günümüz üçün əhəmiyyətini itirməyən, tələblərini elmi-nəzəri şəkildə araşdıran bir tədqiqatçıdır.

...Nizaminin övladı kimdir? Rüstəm Əliyev, Azadə Rüstənova, lap elə axıracan səmimi olsaq, Bertels, Kırmski, Bartold, Gete və sair. Xətainin övladı kimdir? Bu gün özünün qəlbində bütöv Azərbaycan duyğusu yaşadan hər bir kəs özünü Xətainin varisi hesab edə bilər. Nərimanov haqqındakı tədqiqatları, əsərləri ilə mənəvi mühitimizə qəlbini açan bilən hər kəs elə Nərimanovun övlətidir. Bax elə bu mənada, Fərhad Ağazadənin bir övladı da İsxan İsxanlıdır.

* * *

Fərhad Ağazadə Azərbaycan mənəvi mühitinin XX əsrin əvvəllərindəki kataklizmlərin, siyasi-mənəvi dəyişikliklərin gətirdiyi yeni mənəvi mühitdə müəllim idi. Və təkcə müəllim deyildi. Bu gün Fərhad Ağazadəni kiminlə müqayisə etmək olar? Zənnimcə, Fərhad Ağazadə kimilərini heç kimlə müqayisə etmək olmaz. Yalnız belələrinin kimliyini görmək, dərk etmək, onların Azərbaycanın mənəvi tarixindəki yerini anlamaq üçün sadəcə, onların həyatlarını, yaradıcılıqlarını yaxşı öyrənmək lazımdır. Əgər bu gün küçədə bir sorğu keçirilsə Nadir Qafarzadə kimdir? Faiq Ağayev haqqında nə bilirsən? - sualları ilə gənclərə müraciət olunsa, çoxları bu suallara cavab verə bilər. Bu aydın cavabların mahiyyəti şəxsiyyəti ifadə edən sualla bağlı deyil. O aydın cavabların arxasında bizim kütləvi informasiya vasitələrimiz və əlbəttə ki, televiziyalarımız dayanır. Halbuki bizim kütləvi informasiya vasitələrimiz və televiziyalarımız Fərhad Ağazadələri ən azı Həsən Bəy Zərdabinin varisləri kimi, Üzeyirbəyi yetirən mənəvi mühitin övladları kimi çoxdan tanıtmalı idilər.

Necə ola bilər ki, utanmadan, çəkinmədən ekranda «*müğənni hamiləliyi*»ni reklam edənlər bircə dəfə də olsun ədəbi təxəllüsü «*Şərqli*» olan, mənəvi dünyası ilə Qərbi və Şərqi birləşdirməyə çalışan bir ziyalını - əgər belə demək mümkün isə bir kişi obra-

zını bircə dəfə ekrana gətirməyi yada salmasın və onun timsalında Azərbaycan cəmiyyətinə, onun babasının kim olduğunu xatırlatmasın.

Bəli, Fərhad Ağazadə bu gün yada düşmür. Ancaq Azərbaycan dili, Azərbaycan türkcəsinin saflığı uğrunda qeyrətlə, ləyaqətlə döyüşən mənsub olduğu xalqın dilini onun varlığı hesab edən bir ziyalını bu gün xatırlatmaq ən azı özümüzün və hər birimizin ata-babalarımızın məzarını ziyarət etmək qədər vacibdir və əhəmiyyətlidir.

Ata-babaların qəbrini ziyarət etmək bizə nə verir? İlk baxışdan heç nə. Amma mənəvi varislik əlaqələrini qorumaq, ruhun saflığını qorumaq, təbiətimizdəki milliliyi hifz etmək baxımından bu ziyarətlərin rolu əvəzsizdir.

...İndi özünüz deyin, Fərhad Ağazadə kimin qohumudur?

* * *

Pedaqoji fikir və əlifba tariximizin tədqiqatçısı, Azərbaycanda ali təhsilin problemlərini araşdıran mütəxəssis kimi İsxan İsxanlı «*Azərbaycanda latın əlifbasına keçid və Fərhad Ağazadə*» əsərinə qədər ciddi elmi yaradıcılıq yolu keçmiş, yazacağı əsərin əsas istiqamətləri – mübahisəli məsələlər haqqın-

da, problemin mahiyyətini əks etdirən tezislərlə dövrü mətbuatda ardıcıl çıxış etmiş, əlifba tariximizin, daha doğrusu, latın əlifbasına keçidin, yeni əlifbanın ilkin ideya köklərini mənbələr əsasında ardıcıl izləmiş və çox dəyərli bir əsəri ərsəyə gətirməyə müvəffəq olmuşdur. Müəllifin məqsədi latın əlifbasına keçidin mərhələsini tədqiq etmək olsa da, o, problemə köklü yanaşmışdır. Məlum olduğu kimi, yeni əlifba ideyası M.F.Axundovun adı ilə bağlıdır. İ.İsaxanlı da öz əsərinə elə bu ideyadan başlayır. Əsərin birinci tədqiqat oçerki «*Ərəb əlifbasının islahı və latın əlifbası ideyasının yaranması*» adlanır. Bu qeydlərdə müəllif bir neçə cümlə ilə ərəb, fars və türk dillərinə xarakteristika verir: ərəb dili - dövrün əsas elm dili, fars dili – dövrün əsas poeziya dili və XIII yüzillikdən başlayaraq, dövrün əsas ünsiyyət dili - türk dili olduğunu qeyd edir.

XIX əsr Azərbaycanın iqtisadi həyatında olduğu kimi, mədəni, mənəvi həyatında da ciddi dönüş mərhələsi hesab olunur. Ərəb əlifbasının əhalinin məariflənməsinə əsas əngəl olduğunu, dilimizin inkişafına maneçilik törətdiyini duymuş mütəfəkkirlərin, ziyalıların öncül nümayəndələri əlifbanı dəyişmək uğrunda mübarizəyə başlamışlar. Təbii ki, müəllif bu ideyanın əsasını M.F.Axundovun qoyduğunu qeyd etməklə, onun bu fikrə 1854-cü ildə gəldiyini, təqribən 3 ildən sonra isə planlı, sistemli fəaliyyətlə mü-

barizəyə başladığını göstərir. Hər halda həmin dövrü və M.F.Axundovun ardıcıllarının apardığı mübarizəni geniş şəkildə tədqiq etmək məqsədi olmasa da, XIX əsrin II yarısında M.F.Axundovdan başlayan hərəkatın Məhəmməd ağa Şahtaxlıdan, Mirzə Riza Xandan və digərlərindən, yəni Axundovun ideyalarını başa düşən və qəbul edən, bu yolda ona tərəfdar olan ardıcılardan bəhs edir, dəqiq faktlar və sənədlər əsasında tədqiqatlarının nəticələrini diqqətə çəkir. İ.İsaxanlının elə ilk oçerkdəncə geniş oxucu kütləsinə məlum olmayan faktları araşdırıb üzə çıxarması, xüsusilə, Mirzə Riza Xanla, Məhəmməd ağa Şahtaxlı ilə bağlı maraqlı məlumatlar, Mirzə Riza Xanın həyat və yaradıcılığının diqqət çəkən məqamlarını göstərməklə, onun Axundov ideyasına təsadüfi gəlmədiyini aşkarlayır. Əlbəttə, diqqəti çəkən bir də bu məsələdir ki, müəllif bu faktların bir çoxuna Fərhad Ağazadənin arxivini araşdırarkən rast gəlmişdir. Bu da onu göstərir ki, F.Ağazadə hələ gəncliyindən bu ideyanın mahiyyətini düzgün dərk etmiş, yeni əlifba uğrunda mübarizəyə əqidə məsələsi kimi baxmışdır.

Müəllif F.Ağazadənin fondundan əldə etdiyi bir məqaləsini indiyədək heç yerdə nəşr olunmadığını nəzərə alaraq oxucularına təqdim edir. F.Ağazadə ideyanın həyata keçirilməməsinin səbəblərini prinsiplərlə, kimsədən gizlətməyərək yazırdı: «*Axı burada xalq təşəbbüsü yox, görünür ki, əllərində bu ki-*

mi ictimai sualların həll olunma taleyi olan başqa siniflərin qarışması lazım idi. Bu siniflər isə Türkiyədə, eyni zamanda xəlifələr olan sultanların hökuməti, İranda özlərinə «zillillah» (Allahın kölgəsi) deyən şahların hökuməti, keçmiş Rusiyada isə çarların despot hökuməti idi. Çoxmilyonlu türk-tatar əhalisinin mədəniyyət suallarının taleyi bax bu üç hökumətin əlində idi». F.Ağazadə bütün yaradıcılığında əsasən də əlifba uğrundakı mübarizələrində ardıcıl bir türkçü, millətinin böyük təəssübkeşi kimi çıxış edir. O deyəndə ki: «İslahatçılar çox yaxşı bilirdilər ki, müvafiq hökumətin iştirakı olmadanbelə məsələlər həll oluna bilməzdi». Bunu arxasınca: «Türk-tatar kütləsinin əksəriyyəti keçmiş Rusiya imperiyasının ərazisində yaşayırdı, Axundov ilk növbədə İran və Türkiyə hökumətinə müraciəti lazım bilmişdi. Əlbəttə ki, o, bu əməli əsassız etməmişdi», - deyə yazır.

Əslində, F.Ağazadə yaxşı bilirdi ki, sahib olduğu əraziləri əsarətində saxlamaq istəyən hökumət üçün əhalinin maariflənməsi bir təhlükədir. Çünki hökumət «Ondan missioner yardımı, kilsə tikilməsi və istənilən başqa bir şey haqqında» xahişdən sevinərdi. «Türk-tatar vilayətlərində» əlifbanı dəyişdirmək istəyi despotik bir quruluş üçün təhlükə demək idi. Bir sözlə, F.Ağazadə mübarizələrinin mahiyyətini ifadə edən əsərlərində əlifbanı dəyişdirmək uğrunda mübarizlərin öncülü olmaqdan başqa milli

təəssübkeşlik missiyası ilə çarpışan bir maarifpərvər idi. Tədqiqatçı İ.İsaxanlı tədqiq elədiyi problemlə bəhəm F. Ağazadənin maarifpərvər bir ziyalı, maarif işığı yayan bir müəllim olduğunu, türkçülüyn təbliğində yorulmadan çalışdığını dəqiq faktlar və sənədlər əsasında oxucuya çatdırır.

Əlbəttə, əsas məsələ yəni əlifba məsələsinin bir problem olaraq ziyalıların geniş dairəsini əhatə etməsi XX əsrin əvvəlləri ilə bağlıdır.

Tədqiqatçı bu mərhələni köklü surətdə araşdırmış və əlifba məsələsinin müəllimlər qurultayında bir problem kimi qoyulmasında ziyalıların, o cümlədən, F. Ağazadənin də xidmətlərini yada salır: «*Bundan sonra qurultaya hazırlıq işlərinin yüksək səviyyədə aparılması üçün Nəriman Nərimanov (sədr), Həsən bəy Zərdabi, Fərhad Ağazadə, Əlisgəndər Cəfərzadə və Yusif Əfəndizadədən ibarət xüsusi komissiya təşkil edilirdi. Qurultayda müzakirə ediləcək hər hansı bir məsələyə aid bütün suallara yalnız üç nəfərə - Nəriman Nərimanov, Həsən bəy Zərdabi və Fərhad Ağazadəyə müraciət edilməsi tövsiyə edilirdi*». Bu mötəbər heyətin tərkibinə daxil ediləndə Fərhad Ağazadənin 26-27 yaşı vardı. Gənc olmasına baxmayaraq, qurultayda müzakirə olunacaq hər hansı bir məsələ ilə əlaqədar N. Nərimanovla, H. Zərdabi ilə birlikdə ona müraciət olunması tövsiyə edilirsə, bu, F. Ağazadənin nüfuzu demək idi.

Müəllimlərin II qurultayında F.Ağazadə yeni əlifba haqqında çıxış edir, onun üstünlüklərindən danışıır. Bu da eyni zamanda, F.Ağazadənin problemi necə bir köklü şəkildə öyrəndiyini, onun yüksək səviyyədə hazırlığını göstərir. Hər halda F.Ağazadənin sayəsində müəllimlər qurultayında əlifba məsələsi müzakirə olunur. Müəllif F.Ağazadənin belə bir fikrini yada salır: *«Sanki bu, bir müqəddəs şeydir, buna dolaşanın əlləri quruyarmış»*. Bu cümləni yazarkən F.Ağazadənin hansı hissləri keçirdiyini, onun əlifba uğrunda mübarizələrinin necə həyəcanla müşayiət olunduğunu təsəvvür etmək çətin deyil.

Yeni əlifba uğrunda mübarizənin özünü canlı orqanizm kimi təsəvvür etsək, onun bel sütunu F.Ağazadə idi. Ərəbistlərə qarşı kəskin mübarizəsini Cümhuriyyət dövründə də davam etdirir, İ.İsaxanlının tədqiqatlarından görüldüyü kimi, *«Azərbaycan»* qəzetində *«Əlifba tarixində türklərin vəziyyəti»*, *«Dilimizin türkləşməyinə çarələr»* silsilə məqalələrilə çıxış edir, *«inkışafa nail olmaq üçün latın əlifbasına keçidin yeganə düz yol olduğunu ciddi dəlillərlə əsaslandırır»*. Yenə də F.Ağazadəni biz yeni layihələrə baxan, hazırlayankomissiyanın üzvləri sırasında görürük. Hər halda Cümhuriyyət dövründə son türk əlifbasının çapına icazə alınır. Əlbəttə, inqilab özü ilə yeni dəyişikliklər gətirdi, və bu hissədə də tədqiqatçı maraqlı faktlar üzə çıxarır: *«1921-ci ilin oktya-*

br ayında Əlirza Rəsizadənin «Kommunist» qəzetində çap etdiyi «Əlifbamızı düzəltməkdənsə, dilimizi düzəltməyə çalışalım» adlı yazısı ilə əlifba məsələsində təxminən altı ay sürən sükut pozulur. Bu yazıya F.Ağazadə «Əlifbanın dil yanlışlıqlarına təsiri» adlı mübahisə ruhunda yazılmış silsilə yazıları ilə cavab verir». Bununla da F.Ağazadə – Şərqli yenilməz, qüdrətli mübariz olduğunu bir daha sübut edir, özünün qeyd etdiyi kimi, Şərqlinin iddialarına qarşı çıxmağa kimsədə cürət qalmır.

İ.İsaxanlının tədqiqatının üstün cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, burada mübarizə tarixinin hansı mübahisələrdən keçdiyi, bu mübarizələrin mahiyyətində tərəfləri qarşı-qarşıya gətirən cəhətlər, mübahisəli məqamlar canlı və əhatəli verilir: «*21-ci ilin dekabr ayından başlayaraq, hər həftənin cümə günləri N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə dil və əlifba məsələlərinə həsr edilmiş müzakirələr keçirilirdi*». Latınçılar və ərəbistlər üz-üzə idilər. Latınçılara F.Ağazadə başçılıq edirdi. Bəli, yenə də «*böyük hörmət və söz sahibi*», nüfuz F.Ağazadənin ünvanı idi. Əlbəttə, ərəbistlərin də tələbləri vardı, onlar da müəyyən əsaslar gətirməyə çalışırdılar. İ.İsaxanlının tədqiqatlarından görüldüyü kimi, F.Ağazadə bir qayda olaraq yüksək hazırlıqla müşayiət olunan dərin məntiqlə bütün rəqiblərini susdura bilirdi. Mübahisəsiz olaraq demək olar ki, tədqiqatçının gəldiyi

əsas qənaət belədir: Azərbaycan Yeni Türk Əlifba Komitəsinin (AYTƏK) yaradılması F.Ağazadə başda olmaqla, prinsipial, əqidəli ziyalıların xidməti idi: «*Səmədəğa Ağamalıoğlu, Fərhad Ağazadə, Xudadat Məlik Aslanov, Abdulla Tağızadə və Əhməd Pepinov*» bu, yeni əlifba komitəsinin ilk tərkibi idi. «*Azərbaycanda latın əlifbasına keçid və Fərhad Ağazadə*» əsərində AYTƏK-in fəaliyyəti geniş işıqlandırılır, bu komitə redaksiya və nəşriyyat şöbəsi, təlim və elm şöbəsi və təşkilati şöbə olmaqla, müvafiq istiqamətlərdə fəaliyyətə başlayır. F.Ağazadənin təklifi ilə ayrı-ayrı bölgələrdə komitənin bölmələri yaradılır: «*1922-ci ildə Şuşada, Qazaxda, Tovuzda, Gəncədə, Şəkiddə, Ağdamda, Şəmkirdə, Zaqatalada, Göyçayda, Ağdaşda, Sabirabadda, Salyanda, Şamaxıda, eləcə də Azərbaycandan kənarında Türkiyəstanda, İrəvanda, Tiflisdə 1923-cü ildə Qubada, Cəbrayıldadır*». Artıq qeyd etdiyimiz kimi, bir çox maraqlı faktlar – «*Avropa rəqəmlərini Azərbaycanda ilk dəfə F.Ağazadə işlətmişdir*» – oxucu ilə əsər arasında cazibə mühiti yaradır. Ümumiyyətlə, əsər boyu belə maraqlı faktlar tədqiqatın elmiliyinə xələl gətirmədən sanki oxucunu bir bədii əsər kimi mütaliyəyə çağırır. AYTƏK-in tərkibində yaradılan ilk idarənin də sədri F.Ağazadə olur. Qeyd edək ki, əsərdə əhatəli şəkildə verilən F.Ağazadənin mübarizələrinin fonunda bir ürək ağrıdan məlumat diqqəti çəkir. F.Ağazadə ədəbi-publisistik yaradıcılıqla, müəllimlik fəaliyyəti

yətilə birlikdə əlifba uğrunda mübarizədən bir an da olsun kənarda qalmamışdır. Və həm də bütün bunlara o, canında daşdığı xəstəlikləri ilə birlikdə davam gətirirdi. F.Ağazadəyə ayağının təşrih edilməsi ilə bağlı məzuniyyət verilir. Həmin dövrdə «*Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır?*» kitabı müzakirə olunur və yenidən çap edilməsi qərara alınır. F.Ağazadənin səhhəti haqqında düşünəndə onun gördüyü işin qeyri-adiliyi gözlərimiz önündə canlanır.

«*Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultayın çağırılması zərurəti*» adlı hissədə yeni əlifba uğrunda mübarizənin elə mərhələsindən söhbət gedir ki, burada artıq təkcə Azərbaycan yox, türk-tatar ərəzilərinin hamısında yaşayan xalqların (türk etnoslarının) yeni əlifbaya keçidi məsələsi diqqətdə olur.

Bu mərhələdə yeni əlifba uğrunda mübarizələr sırasında Səməd Ağamalıoğlunun, Cəlil Məmməd-quluzadənin, Vəli Xulufunun, Xalid Səidin Azərbaycandan kənara səfərləri haqqında məlumat verilir, Kırım Universitetinin professoru Bəkir Çobanzadə ilə görüş diqqətə çəkilir, ayrı-ayrı yerlərdə latın əlifbasına qarşı müqavimətin sarsıtılması üçün aparılan işlərdən danışılır. Birinci Türkoloji qurultayda F.Ağazadənin məruzəsi maraqlı doğurur. Bir sözlə, az qala yetmiş illik mübarizə tarixi olan yeni əlifba ideyası qalib gəlir. Qələbə səsverməsində (101 nəfər lehinə, 7 nəfər ərəbist – yəni əleyhinə, 9 nəfər isə bitə-

rəf) F.Ağazadənin məruzəsinin dəyəri haqqında geniş danışmağa lüzum yoxdur.

Azərbaycan maarifçilərinin böyük xidməti onunla nəticələndi ki, ümumittifaq miqyasında yeni komitə yaradıldı. «*Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifba Komitəsinin yaranması*» adlı hissədə yeni komitənin əhatə dairəsi haqqında dəyərli məlumat verilir. Müəllif ÜMYTƏK-in fəaliyyətini təsadüfi olaraq izləmir. Çünki ümumittifaqı əhatə edən komitənin tərkibində də F.Ağazadənin fəal iştirakını görürük. Həmin komitənin fəaliyyəti zamanında da güclü müqavimət, müxtəlif variantlar və layihələr uğrunda mübarizələr davam etdirilsə də, F.Ağazadənin sayəsində Azərbaycan variantı əsas götürülür.

Tədqiqatçı İ.İsaxanlı ÜMYTƏK-in plenumlarının işində Azərbaycan maarifçilərinin və əsasən də F.Ağazadənin əhəmiyyətli rolunu göstərir və beləliklə, onun maarifpərvər, millətsevər bir ziyalı obrazını dolğunluqla təqdim edir.

«*Yeni əlifba tarixinin yazılması*». Bu hissə əsərin demək olar ki, ən maraqlı fəsillərindəndir. Çünki görülməyən işin artıq tarix olan hissəsinin yazılması zərurəti qarşıya çıxanda yenə birinci F.Ağazadənin adı yada düşür. Ağır xəstəliyinə baxmayaraq, «Tarix»in əsas hissəsini F.Ağazadə yazır.

«Yeni əlifba yolunda savadsızlığın ləğv edilməsi kampaniyası», «ÜMYTƏK-nin Bakıya köçürülməsi və Rəyasət Heyətinin ilk iclasları», «ÜMYTƏK-nin birinci plenumu», «ÜMYTƏK-nin ikinci plenumu», «ÜMYTƏK-nin üçüncü plenumu», «Fərhad Ağazadənin ÜMYTƏK-də fəaliyyəti haqqında rəylər və ona şəxsi təqaüd verilməsi», «Fərhad Ağazadənin ölümü» fəsilləri də çox maraqla oxunur. Xüsusilə, sonuncu hissədə biz F. Ağazadəni sanki ideyaları uğrunda vuruşan bir əsgər kimi görür, ağır xəstəliyinə baxmayaraq, inadla mübarizəsini davam etdirdiyinin şahidi oluruq. «1930-cu il, martın 21-dən etibarən Leningrad Rentgen Radioloji İnstitutunun cərrahiyyə şöbəsində müalicə olunmağa başlayır, ona əməliyyat edilməsi təklifinə razılıq vermir. O, «həyatının ən nəcib dostu» adlandırdığı (ifadə onun 22 mart tarixli məktubundan götürülmüşdür) həyat yoldaşı Gövhər xanıma 2 aprel tarixli məktubunda yazırdı: «Mən əməliyyata razılıq vermədim. Rentgen şüası ilə müalicə edəcəklər. Əgər vəziyyətim pisləşsə, çıxıb evə qaçıdacam». Bundan iki həftə sonra, aprelin 12-də Bakıya qayıdır, müalicə götürməsinə baxmayaraq, onun səhhətində yaxşılığa doğru heç bir irəliləyiş olmur».

Tədqiqatçı İ. İsxanlı az qala unudulmaqda olan görkəmli maarifpərvərin, vətənsəvərin həyatının sonluğu haqqında da məlumat verir: *«Tanınmış pedaqoq, dilçi, jurnalist, yazıçı-publisist, nüfuzlu ictimai*

mai xadim, «latın əlifbasının düşmənləri arasında belə bu əlifbanın ən nəhəng nəzəriyyəçilərindən biri kimi qiymətləndirilən» Fərhad Ağazadə 1931-ci il yanvar ayının 4-də gözlərini əbədilik yumdu». O vaxtkı təbirlə desək, bu, türk-tatar xalqlarının böyük itkisi idi.

Müəllif tədqiqatlarına «*Nəticə*» ilə yekun vurur, geniş «*Ədəbiyyat*» siyahısını təqdim edir.

Əsərin əsas məziyyətləri haqqında qısaca danışsaq da, əsl qiymət oxucunundur, elmi ictimaiyyətin-dir. Ancaq elə bəri başdan da demək olar ki, tədqiqatçı İ.İsaxanlı çox şərəfli bir missiyanın öhdəsindən gəlmişdir. Zənnimcə, iş hələ başa çatmayıb. F.Ağazadənin əsərlərinin kütləvi tirajla nəşrinə nail olunması, yeni əlifba tariximizlə bağlı əsərlərin yeni nəşrləri üçün çalışmaları da yəqin ki, İ.İsaxanlının başladığı işin davamı olacaqdır.

Bu gün F.Ağazadəni Azərbaycan cəmiyyətinə qaytarmaq xalqa mənəvi tarixini öyrətmək, onun doğma özüllər üzərində inkişafı uğrunda mübarizə deməkdir.

Əli Rza XƏLƏFLİ,
*Beynəlxalq Rəsul Rza və Şahmar Əkbərzadə adına
Ədəbiyyat mükafatları laureatı*

04.10.2011

Ərəb əlifbasının islahı və latın əlifbası ideyasının yaranması

Vaxtilə islamaşan, Xəlifəliyin bir vilayətinə çevrilən və İslam sivilizasiyasının üzvü olan Azərbaycanca ərəb əlifbasından istifadə olunması təbii olmuşdur. Alimlər, şair və yazıçılar, səlnaməçilər bu əlifbadan istifadə edərək əsərlərini ərəb (dövrün əsas elm dili), fars (dövrün əsas poeziya dili) və 13-cü yüzillikdən başlayaraq, həm də türk (dövrün əsas ünsiyət dili) dilində yazmışlar.

19-cu əsrin ortalarından başlayaraq Avropanın və Rusiyanın elmi-mədəni təsirinə məruz qalan Azərbaycan mütəfəkkirləri və ziyalılarının bir qismi ərəb əlifbasının əhəlinin savadlanmasında və dilimizin inkişafında ciddi maneəyə çevrildiyi fikrinə düşmüş,

onun islahı yolunda çalışmış, mübarizə aparmışlar. Bu məsələdə ilk təşəbbüs M.F.Axundova (1812–1878) məxsusdur.

M.F.Axundovun ərəb əlifbasının islahatı haqqında düşündüyünü onun 1854-cü ildə yazdığı bəzi məktublarında görmək olar. Bu yolda planlı, sistemli fəaliyyətə isə M.F.Axundov 1857-ci ildən başlayır. O, özünün tərcümeyi halında yazır:

*«1857-ci il miladida islam əlifbasını dəyişdirmək (islah etmək – İ.İsaxanlı) üçün fars dilində bir kitabça yazıb, əlifbanı dəyişdirməyin vacib məsələ olduğunu həmin kitabçada göstərdim».*¹

M.F.Axundovun əlifba yolunda mübarizəsinin ciddi təhlili bu yazının məqsədinə aid olmadığı üçün burada, sadəcə, bəzi prinsipial məqamları qeyd etməklə kifayətlənəcəyik. Əlifbanın islahı yolunda M.F.Axundov əvvəlcə, əsasən aşağıdakı müddəaları irəli sürmüşdür:

- 1. Sait hərflər sözün tərkibində samit hərflərin yanında yazılmalıdır.*
- 2. Nöqtələr bütövlükdə hərflərdən atılmalıdır.*
- 3. Sözlər bitişməyən, ayrı-ayrı hərflərdən əmələ gəlməlidir.*

---

¹ Mirzə Fətəli Axundov. Əsərləri, 3 cildə, 3-cü cild. ASSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1962, səh. 420.

Məhz bu şərtlər daxilində M.F.Axundov ərəb əlifbasının islahı yolunda 10 ildən çox ciddi mübarizə aparmışdır.¹

60-cı illərin sonuna yaxın bəzi başqa xalqlar arasında da əlifba məsələsi müzakirə obyektinə çevrilmiş və hətta 1868-69-cu illərdə avar, çeçen və çər-kəz dilləri üçün latın əlifbasına oxşayan və soldan-sağa yazılan bir əlifba tərtib edilmişdi. Təxminən elə bu illərdə M.F.Axundov əlifba məsələsində daha 2 müddəə (*hər bir hərflər ancaq bir şəkllə malik olmalıdır; yazı soldan-sağa yazılmalıdır*) irəli sürərək, ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi mümkünlüyünü qeyd edir. 1870-ci ildə o, ərəb əlifbasının latın hərfləri əsasında dəyişdirilməsi ilə bağlı ilk layihəsini tərtib edir² və layihəni, bu məsələlərlə ciddi maraqlanan gənc Məhəmməd Ağa Şahaxtliya (1846-1931) göndərir. Bundan sonra o, öz layihəsində bəzi hərflərin şəkillərini dəyişir və 1873 ildə özünün latın əlifbası layi-

---

¹ M.F.Axundovun fondu. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Respublika Əlyazmalar İnstitutu, Fond-2, siy.1, sax. vah. 39

² M.F.Axundovun 1873-cü ildə tərtib etdiyi latın əlifbası layihəsi mətbuatda (F.Ağazadə. «Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения». Казань, 1928, стр.19; Əmin Abid. «Məhz Fətəli Axundovun əlifba inqilabçılığı və latın sistemli əlifbası». «İnqilab və mədəniyyət» jurnalı, №6, 1929, səh.38-39; A.Abdullayev. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. Maarif nəşriyyatı, Bakı, 1966, səh.45-50.) dərc olunsa da, onun 1870-ci ildə tərtib etdiyi ilk latın əlifbası layihəsi diqqətdən kənar qalmışdır və ilk dəfə bu sətirlərin müəllifi tərəfindən dərc edilmişdir (Bax: İsaخان İsaخانлы, «Azərbaycanda latın əlifbasına keçid. Tarixə qısa baxış və Fərhad Ağazadə», Xəzər Xəbər (jurnal), №197, 15 noyabr 2005-ci il, səh.9).

həsinin son variantını hazırlayır. Bir mənbədə¹ bu layihənin əlyazmasının bir vaxtlar Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevdə olduğu qeyd olunsa da, təəssüf ki, bu tarixi sənədi nə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin fondunda, nə M.F.Axundovun özünün fondunda, nə də başqa arxiv materialları arasında tapmaq mümkün olmadı.

Artıq bu illərdə M.F.Axundovun əlində 2 tip layihə vardı.

O, 1873-cü ilin iyun ayının 18-də Tiflisdəki Osmanlı konsulunun müavini Ömər Sabri vasitəsilə İstanbulda çıxan «Həqayıq» qəzetinin redaktoruna göndərdiyi məktubunda yazırdı: *«Mən iki cür əlifba düşünmüşəm. Onlardan biri latın əlifbası hərflərindən seçilərək tərtib edilməlidir ki, onu soldan sağa yazmaq lazım gələcəkdir. İkincisi isə, hazırki əlifbamız əsasında qurulmalıdır ki, onu hazırda olduğu kimi sağdan sola yazmaq olar»*.²

Yuxarıdakı müddəaların ən vaciblərindən biri hərflərin vahid şəkllə malik olması fikridir. Hərflərin şəkillərinin latın hərflərindən götürülməsi fikri də, məhz bu məsələdə M.F.Axundov tərəfindən təklif

---

¹ Ф.Агазаде, К.Каракашлы. Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения. Издание ВЦК НТА, Казань, 1928, стр.19.

² Mirzə Fətəli Axundov. Əsərləri, 3 cildə, 3-cü cild. ASSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1962, səh. 347.

olunan variantlardan biri və onun fikrincə, ən uyğununu olaraq irəli sürülmüşdür. O, 1875-ci ildə Fərhad Mirzəyə məktubunda yazır:» *Bu üç fikirdən, mənim zənnimcə, üçüncü fikir* (hərflərin şəkillərinin latın hərfləri şəkilləri ilə əvəz edilməsi – İ.İsaxanlı) *daha üstün və məqsədə daha yaxındır. Çünki onunla oxumaq, yazmaq və çap etmək işləri asanlaşmış olur*”.¹

Bu illərdə, M.F.Axundov artıq ərəb əlifbasının islahı ideyasından tam əl çəkir və onun latın əlifbası ilə dəyişdirilməsindən başqa bir variantı qəbul etmədiyini yazır: «*Soldan-sağa yazılıb oxunan, sözlərin tərkibində bütün sait hərfləri samitlər sırasına daxil olan və bütün nöqtələri atılmış əlifbadan başqa heç bir xəttin hərflərini qəbul etmirəm və heç vaxt da qəbul etməyəcəyəm.*»²

Üzünmüddətli söylərinə baxmayaraq M.F.Axundov nəinki əlifbanın dəyişdirilməsinə, onun islah olunmasına da nail ola bilmədi. Bunun əsas səbəbləri barədə Fərhad Ağazadənin fondunda maraqlı arxiv materiallarına rast gəldik və onun bəzi fikirlərini, heç bir yerdə çap olunmadığını nəzərə alaraq, burada olduğu kimi verməyi qərara aldıq.

«Nəyə görə o qədər islahatçı, o gədər təklif olduğu halda ölkələrin heç birində – nə Türkiyədə, nə

---

¹ Mirzə Fətəli Axundov. Əsərləri, 3 cildə, 3-cü cild. ASSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1962, səh. 376.

² Yəni orada, səh. 327.

İranda, nə də o vaxtın Rusiyasında bir dənə də olsun müsbət hökumət reaksiyası olmayıb?

Doğrudur, ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən hər belə bir təklifə və ya onun əleyhinə bəzən səslər ucalırdı; bəzən bu və ya digər islahatın xeyrinə xeyli geniş ictimai hərəkət meydana gəlirdi və aylarla və hətta illərlə dövrü mətbuat səhifələrində müzakirə olurdu. Lakin nəhayət hər şey umudulurdu, hər şey arxivə təhvil verilirdi. Axı burada xalq təşəbbüsü yox, görünür ki, əllərində bu kimi ictimai sualların həll olunma taleyi olan başqa siniflərin qarışması lazım idi. Bu siniflər isə Türkiyədə, eyni zamanda xəlifələr olan sultanların hökuməti, İranda özlərinə «zillillah» (Allahın kölgəsi) deyən şahların hökuməti, keçmiş Rusiyada isə çarların despot hökuməti idi. Çoxmilyonlu türk-tatar əhalisinin mədəniyyət suallarının taleyi bax bu üç hökumətin əlində idi.

İslahatçılar çox yaxşı bilirdilər ki, müvafiq hökumətin iştirakı olmadan belə məsələlər həll oluna bilməzdi.

Bu vəziyyəti hamıdan əvvəl M.F.Axundov nəzərə almışdı. Baxmayaraq ki, türk-tatar kütləsinin əksəriyyəti keçmiş Rusiya imperiyasının ərazisində yaşayırdı, M.F.Axundov, ilk növbədə, İran və Türkiyə hökumətinə müraciəti lazım bilmişdi. Əlbəttə ki, o, bu əməli əsassız etməmişdi.

Çar mütləqiyyəti öz türk-tatar vilayətlərində tam başqa məqsədi güdürdü: o, bu yerlərdə pravoslavlığı yaymaq istəyirdi. Orada türk-tatarların ana dilində bir dənə də olsun hökumət məktəbi olmayıb; kitab, qəzet və jurnal olmayıb. Onların nəşrinə icazə verilmirdisə, onda bu icazə xüsusi şərtlərlə və məhdudlaşdırmalarla verilirdi. Məsələn: «Tərcüman» qəzetinin (krım tatarı İsmail bəy Qasprinski (1851-1914) tərəfindən 1883-cü ildə təsis edilmişdir – İ.İsaxanlı) nəşrinə yarısı rus dilində buraxılmaq şərti ilə icazə verilmişdi.

Bəli, belə bir dövrdə rus hökumətindən yerli əhəlinin mədəni-maarif işlərinə qarışmaq haqqında xahiş etmək ağılsız idi. Ondan missioner yardımı, kilsə tikilməsi və istənilən başqa bir şey haqqında xahiş etmək olardı, lakin türk-tatar vilayətlərində ərəb əlifbası islahatının həyata keçirilməsi işində yardım göstərmək haqqında xahiş etmək mümkün deyildi. Onda yalnız tək ruslaşdırma siyasəti aparılırdı.

M.F.Axundov yardım haqqında rus hökumətinə müraciət etməməyi ağlabatan bilir və buna görə o, tez və müsbət nəticələr əldə edəcəyinə ümid edərək, fəaliyyət sahəsini Konstantinopola keçirir.

O, düşünürdü ki, dindar sultan (ya onun hökuməti) milyonlarla savadsız müsəlmanların vəziyyətini başa düşəcək, ərəb əlifbasının islahı və ya dəyiş-

dirilməsi haqqında əmr verəcək və Sultanın belə bir əmri elan edilən kimi, bütün müsəlmanlar, o cümlədən Rusiyanın türk-tatarları, xəlifənin (türk sultanları eyni zamanda xəlifələr sayılırdı) əmrini dərhal icra edəcəklər.

Çoxmilyonlu müsəlmanların xəlifəsi sayılan Sultan heç vaxt Quranın yazıldığı əlifbadan imtina etmək haqqında qərar verməzdi! Hətta onun islahı haqqında da söhbət gedə bilməzdi! Xəlifə Şəriətin və Quranın tələblərinin himayəçisidir. O, Quranın yazıldığı əlifbanı ləğv etməyə və ya dəyişdirməyə yox, onun istifadəsini həvəsləndirməyə borclu idi.

Bax bu vəziyyəti M.F.Axundov nəzərindən qaçırtmışdı.

Bəli, onun Konstantinopol və Tehran əyanlarına bu müraciətləri nahaq idi.

Başqa tədbirlər lazım idi. Başqa dövr lazım idi. Hər xalqın özünü dərk etməsinə, xalqların öz məktəblərinə malik olub, orada uşaqlarını öz ana dilində və dilinin konstruksiyasına (quruluşuna) daha uyğun gələn əlifba ilə öyrətməsinə şərait yaradan quruluş lazım idi. Bu şəraitləri isə nə çar mütləqiyyəti, nə sultan istibdadı, nə də şah rejimi verə bilərdi.»¹

---

¹ Fərhad Ağazadənin fondu. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, Fond-515, t-1, iş-6, v-19, 20.

Beləliklə, əlifba məsələsində heç bir dəyişikliyə nail ola bilməsə də, ərəb əlifbasında hərflərin şəkillərinin latın hərfləri ilə əvəz edilməsi ideyası ilk dəfə M.F.Axundovdan gəlmişdir. Bu ideyanın həyata keçirilməsi missiyası isə təxminən yarım əsr sonra, başqa insanların üzərinə düşəcəkdə.

Yeni əlifba uğrunda mübarizədən danışanda, M.F.Axundovun müasiri və dostluq münasibətləri olan Mirzə Melküm Xan (1833-1908) haqqında da bir qədər danışmaq lazım gəlir.

Milliyyətə erməni olan (o, müsəlmanlığı qəbul etmişdi) Nazim Əd-Daulə (bu ləqəbi ona 1898-ci ildə Müzəffərəddin Şah vermişdi) Mirzə Melküm Xan fars dilində əlifba məsələsinə həsr edilmiş 2 fundamental əsər «Şeyx və Vəzir», «Məbdəi tərəqqi» (inkişafın başlanğıcı) əsərlərini yazmışdır. Bu kitabların hər ikisinin tərcüməsi (ərəb əlifbası ilə türk dilində) 1905-ci ildə Bakıda, 1907-ci ildə Tiflisdə nəşr etdirilmişdir.

M.F.Axundov yeni əlifba uğrunda Mirzə Melküm Xanın fəaliyyətini çox yüksək qiymətləndirirdi. O, Mirzə Melküm Xanın Londonda İrənin səfiri təyin olunmasından təəssüflənərək, 1875-ci ilin noyabr ayının 8-də Mirzə Yusif Xana məktubunda yazırdı: *«İranda tək bircə nəfər hikmət sahibi yazıçı meydana gəlmişdi, təəssüf ki, onun da qədrini bilmə-*

yib Londonda həbs etdilər. Onun vəzifəsi məgər səfirlikdir? Onun vəzifəsi öz bilik və arzularını qələmə almaqdır. Əgər o, Tehranda qalsaydı, ehtimal etmək olardı ki, onun səyi nəticəsində bəlkə də islam əlifbasını dəyişdirmək mümkün olardı».¹

«Xristianlar arasında İslamın ən sədaqətkar dostlarından biri, hətta birincisi» (ifadə Fərhad Ağazadə-nindir) kimi qiymətləndirilən Mirzə Melküm Xan ərəb əlifbasının islahı yolunda xüsusi layihələr hazırlamış və M.F.Axundova məktublarından bəzilərini öz əlifbası ilə yazmışdır. Onun əlifbası tətbiq olunmamış qalsa da o, Sədinin “Gülüstan”ını öz əlifbası ilə nəşr etdirmişdir.

Yeni əlifba uğrunda mübarizədə, haqqında mütləq danışılması lazım gələn şəxsiyyətlərdən biri də M.F.Axundovun davamçılarından olan, 1889-ildə İranın Qafqazda Baş Konsulu olmuş Mirzə Riza Xandır (1853-1935).

19-cu əsrin 70-ci illərində, ərəb əlifbasının islahı yolunda fikirlərin yüksək vüsət aldığı bir dövrdə «Muşaq» adlı erməni qəzeti və «Qolos» adlı rus qəzeti ərəb əlifbasının çətinliklərindən yazır və bunu bəhanə gətirərək müsəlman uşaqlarının erməni və rus məktəblərində oxuması təkliflərini irəli sürmüş-

---

¹ Mirzə Fətəli Axundov. Əsərləri, 3 cildə, 3-cü cild. ASSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1962, səh. 391.

dülər. Bu məsələdən təsirlənən Mirzə Riza Xan, 1879-cu ildə latın hərfləri ilə «Risaleyi-Rüşdiyyə» (Alphabet Ruchdie) adlı əlifba kitabçası çap etdirmişdir. Mirzə Riza Xanın bu əlifbasında hərflər rus və latın hərflərindən götürülmüş, çoxlu sayda sətir-üstü işarələrdən istifadə olunmuşdur. Müəllif ərəb, fars, türk dillərində olan bütün səsləri ifadə etməyə çalışmış və buna görə də hərflərin sayı xeyli çoxalmışdır. Əlifbada hərflərin düzülüşü isə ərəb əlifbasındakı düzülüş qaydalarına əsaslanmışdır. Məhz hərflərin sayının çox olması (əlifbada 49 hərf var idi), sətirüstü işarələrə həddindən artıq yer verilməsi, eləcə də bir sıra hərflərin şəklinin bir-birinə çox yaxın olması və s. məqamlar bu əlifbanın tətbiqinə və uğur qazanmasına imkan verməsə də, latın əlifbasına praktik keçid tarixi baxımından qiymətləndirilməlidir.¹

Təəssüf ki, Azərbaycanda, İranda, Türkiyədə axtarırlarımıza baxmayaraq hələlik o tarixi sənədi – kitabı əldə edə bilməmişik.

Oxucular üçün maraqlı olacağını nəzərə alaraq burada Mirzə Riza Xanın həyatı haqqında bir qədər danışmağı lazım bildik.

---

¹ Вах: Путеводитель по алфавитной выставке устроенной обществом обследования и изучения Азербайджана, к 1-му Всесоюзному Тюркологическому Съезду. Составил Е.А.Похомов. Издание Общества Обследования и Изучения Азербайджана, Баку, 1926, стр.13.

Mirzə Rıza Xan 1853-cü ildə Təbrizdə anadan olub. Hələ gənc yaşlarında türk, fars, ərəb dillərini yüksək səviyyədə öyrənərək, ədəbiyyat, riyaziyyat kimi elmlərə yiyələnən Mirzə Rıza Xan avropa dillərini öyrənmək məqsədilə İstanbula gəlir. İki il ərzində fransız, yunan, ingilis və alman dillərini öyrənərək İstanbuldan Tiflisə gəlir. Burada rus dilini də öyrənir və 1877-ci ildə İranın Tiflisdəki Baş Konsulluğunda tərcüməçi, sonra isə baş tərcüməçi işləyir. 1880-ci ildə Tiflisdə yaşayan iranlılardan ibarət «Maarif» məclisi yaradır və yuxarıda adı çəkilən əlifba kitabını fransız dilinə tərcümə edərək bu məclisin gəliri hesabına çap etdirir. 1882-ci ildə «Xan» ləqəbi alır və 1886-cı ildə Rusiyada İran səfirinin müşaviri təyin edilir. 3 ilə yaxın burada işləyir və 1889-cu ildə Mirzə Rıza xan Baş General rütbəsi alır və elə həmin il İranın Qafqazda Baş Konsulu vəzifəsinə təyin edilir. 1890-cı ildə Tiflisdə kasıblar, imkansızlar və müəllimlərə yardım məqsədilə xeyriyyə cəmiyyəti yaradır.

Bundan sonra da, davamlı olaraq, müxtəlif ölkələrdə dövlət vəzifələrində çalışan Mirzə Rıza Xan müxtəlif vaxtlarda İran, Türkiyə, Rusiya, İtaliya, Fransa və bir sıra başqa Avropa dövlətlərinin müxtəlif dərəcəli orden və nişanları ilə təltif edilib.

20-yə yaxın kitabın müəllifi olan Mirzə Rıza Xan, eyni zamanda, «Daneş» ləqəbi ilə fars və fransız dillərində şeirin şeirlər və hekayələr də yazmışdır.

O, fars dilində olan şeir və hekayələrini bir yerə toplayaraq «Müntəxəbe Daneş» adlı kitab halında çap etdirmişdir. Mirzə Rıza Xanın həyatı ilə bağlı bu məlumat da elə onun «Müntəxəbe Daneş» kitabından götürülmüşdür.¹

Yeni əlifba uğrunda mübarizəyə qoşulanlar arasında Azərbaycanda da M.F.Axundovun müasirləri-tərəfdarları olmuşdur.

Yazılı mənbələrdə² ərəb əlifbasının islahı yolunda mübarizədən danışılarkən Ağa bəy Yedigarovun (1823-1892) adına rast gəlirik. Təəssüf ki, Ağa bəy Yedigarovun bu yolda fəaliyyəti ilə bağlı konkret məlumatlar əldə edə bilmədik. Yeganə məlumat odur ki, M.F.Axundov Şahzadə Cəlaləddin Mirzəyə məktublarının birində yazır: “Cənab sərkar, xalq məsləhətçisi Ağa bəy Yedigarov ərəb, fars və türk əlifbasının dəyişilməsi haqqında fikirlərini yazıb, onları oxumağı məndən xahiş etmişdir ki, onların haqq və ya yanlış olmasına dair fikrimi yazılı surətdə ona təqdim edəm. Buna görə də mən həmin yazını oxumaqla məşğul idim ki, birdən İran tacirlərindən olan savadlı bir şəxs mənim yanıma gəldi və o, haman məcmuəni məndə görüb, bir neçə sətrini oxudu və mənim fikrimi

---

¹ Mirzə Rıza Xan. Müntəxəbe Daneş (fars dilində), İstanbul, 1891, səh. 89-92.

² *Fərhad Ağazadə*. Nə üçün ərəb hərfliəri Türk dilinə yaramır? (əski əlifba ilə türk dilində). Bakı, 1922, səh.158.

soruşdu. Dedim: Bu yazıların müəllifinin xahişi odur ki, biz islam xalqları öz köhnə əlifbamızı dəyişdirib, yeni bir əlifba düzəldərək, fikrimizi haman yeni əlifba ilə yazaq... Yadigarovun yazısının məzmunu bundan ibarətdir ki, o burada göstərir ki, islam xalqlarının Avropa xalqlarından geridə qalmasının səbəbi əlifba-dakı nöqsanlardır. Çünki bizim uşaqlarımız bir neçə il vaxtlarını ancaq yazını oxumağa sərf edib, elm öyrə-nə bilmirlər. O yazır ki, abbasilərin xilafəti və ərəblə-rin səltənəti də elmləri öyrənməyin mümkün olmama-sı və oxumaq işinin çətinliyi nəticəsində aradan get-mişdir. Həmin bu səbəblərə görə də islam xalqları Avropa xalqlarından geri qalmışdır. Əgər əlifba köh-nə əlifba olaraq qalarsa, get-gedə İran dövləti də, baş-qa islam dövlətləri də məhv olub aradan gedəcəkdir-lər. Yeganə əlac, elə bir əlifba yaratmaqdan ibarətdir ki, uşaqlar onu oxumaqda çətinlik çəkməsinlər. Uşaq-lıq və ilk gənclik illərində lazımı elmləri öyrənsinlər ki, böyükdən sonra öz biliklərindən istifadə edə bil-sinlər. Belə olarsa, elm və sənətlər ölkədə get-gedə tə-rəqqi edəcək və islam xalqları da Avropa xalqları ki-mi kamal dərəcəsinə çatacaqlar.

Mənim İranlı dostum bu sözlərimi eşidərək, fi-
kir dəryasına qərq oldu və bir saatdan sonra fikrin-
dən ayrılıb dedi: Əgər Yadigarovun dediyi kimi,
əlifbanın nöqsanları doğrudan da İran dövlətinin

məhv olmasına səbəb olursa, əlifbanı dəyişdirmək işini sürətləndirmək lazımdır”¹.

M.F.Axundovun məktubunda rastlaşdığımız bu fakt Ağa bəy Yadigarovun əlifba xüsusunda fəaliyyətinin ayrıca araşdırılmasını aktuallaşdırır.

Ağa bəy Yadigarovun həyatı ilə bağlı hələlik məlum olan ən geniş məlumatı isə “milli tariximiz və mənəvi yaddaşımızın bərpası” (ifadə Səyavuş Məmmədzadəninidir), bu sahədə sanballı əsərlərin müəllifi Şəmistan Nəzirli “General Yadigarov Qardaşları” əsərində² verir.

Yeni əlifba uğrunda mübarizədə böyük xidmətlər göstərmiş şəxsiyyətlərdən biri də Məhəmməd Ağa Şahtaxtıdır (1846-1931). Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi M.F.Axundov 1870-ci ildə hazırladığı ilk latın əlifbası layihəsini Məhəmməd Ağa Şahtaxtıya göndərərək onunla fikir mübadiləsi etmişdir. Fərhad Ağazadə isə yeni əlifba yolunda M.F.Axundovdan sonra Oktyabr inqilabına qədər olan tam bir dövrü Məhəmməd Ağa Şahtaxtının adı ilə bağlayır və onu bu dövrün “ən böyük heykəli” adlandırır. Məhəmməd Ağa Şahtaxtının təsis etdiyi “Şərqi-rus” qəzetinin ilk saylarından başlayaraq (ilk nömrə: 30 mart

---

¹ *M.F.Axundov. Əsərləri, 3 cildə, 3-cü cild. Seçilmiş məktublar.* Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1955, səh.259-261.

² *Şəmistan Nəzirli. General Yadigarov Qardaşları.* Bakı, “Şirvanəşr”, 2004, səh.25-29.

1903-cü il) əlifbanın islahına həsr edilmiş məqalələr dərc olunur, bu yolda məqsədyönlü iş aparılırdı. Qəzetin bağlanmasıdan sonra da (son nömrə: 15 yanvar 1905-ci il) Məhəmməd Ağa Şahtaxlı bu yoldan dönməmiş və tədricən əlifbanın islahı deyil, onun latın əlifbası ilə əvəz edilməsinin qatı tərəfdarlarından birinə çevrilmişdir. Məhəmməd Ağa Şahtaxlının yeni əlifba uğrunda fəaliyyəti ayrıca, geniş və ciddi bir tədqiqatın mövzusu olduğu üçün burada bu qısa məlumatı verməklə kifayətlənirik.

Ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsi ideyası bir variant olaraq M.F. Axundovdan gəlsə də bu məsələ uğrunda heç kim ciddi və planlı iş görməmişdi. Düşünmək olar ki, M.F. Axundovdan sonra ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsi yolunda mübarizə yeni vüsət almalı idi. Çünki, ortada M.F.Axundov tərəfindən irəli atılan latın əlifbası ideyası və konkret layihə artıq mövcud idi. Lakin bu baş vermədi. Əlifba uğrunda əsas mübarizə yenə də ərəb əlifbasının ciddi islahı üzərində qurulurdu və latın əlifbası ideyası sanki unudulmuşdu. Faktik olaraq bundan sonra heç kim yeni latın hərfləyi layihələr irəli sürməmiş (Mirzə Riza Xanın yuxarıda deyilən əlifba kitabçası istisna olmaqla) və bunu ciddi müzakirə obyektinə çevirməmişdir.

Əlifba məsələsi müəllimlər qurultayında

1906-1907-ci illərdə əlifba məsələsi yenidən gündəmə gəldi. Bununla bağlı Bakıda keçirilən birinci (1906) və ikinci (1907) müəllimlər qurultayı haqqında bir qədər danışmaq zəruridir.

1906-cı il may ayının 21-də Nəriman Nərimanov (1870-1925), Həsən bəy Zərdabi (1842-1907), Fərhad Ağazadə (1880-1931) və başqalarının fəal iştirakı ilə bir sıra müəllimlər Bakıda, «Nicat» Cəmiyyətində bir yerə yığılaraq rus-azərbaycan məktəblərindəki vəziyyəti müzakirə edirlər. Ətraflı müzakirələrdən sonra 3 bənddən ibarət aşağıdakı qərar qəbul edilir.

1. Avqust ayının 15-də Bakıda müsəlman müəllimlərindən bir iclas (qurultay) tərtib olunsun və ic-

lasa Qafqazın hər yerindən müəllimlər dəvət olunsunlar.

2. Müəllimlərə bu iclasda müzakirə olunacaq məsələlər yazılıb məlum olunsun.

3. Əgər məclisə qeyri yerlərdən müəllimlər az gəlsələr, Bakı müəllimlərinin iclasını iclasi-ümumi hesab etsinlər və onun qətnaməsinə külli müəllimlər itaət etsinlər (burada və bundan sonrakı bütün sitatlarda orfoqrafiya saxlanılmışdır).¹

Bundan sonra qurultaya hazırlıq işlərinin yüksək səviyyədə aparılması üçün Nəriman Nərimanov (sədr), Həsən bəy Zərdabi, Fərhad Ağazadə, Əlisgəndər Cəfərzadə və Yusif Əfəndizadədən ibarət xüsusi komissiya təşkil edilir. Qurultayda müzakirə ediləcək hər hansı bir məsələyə aid bütün suallarla yalnız 3 nəfərə – Nəriman Nərimanov, Həsən bəy Zərdabi və Fərhad Ağazadəyə müraciət edilməsi tövsiyə edilirdi. May ayının 21-dən avqust ayının 11-nə qədər 12 iclas keçirilir və müzakirələr nəticəsində keçiriləcək müəllimlər qurultayına hazırlıq işləri tam başa çatdırılır və qurultay avqustun 15-də başlayır.

Birinci qurultayda, əsasən, yeni tədris proqramları, bu tədris proqramlarına uyğun dərsliklərin ha-

---

¹ Fərhad Ağazadənin fondu. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivini, Fond-515, t-1, iş-71, v-14.

zırlanması, tədrisdə «lal metod»un ləğv edilməsi, yeni təlim metodunun müəyyənləşdirilməsi yolu ilə məktəblərdə tədrisin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, müəllimlərin hüquqlarının qorunması, Azərbaycan dili dərslərinin həftəlik saatlarının artırılması və bir sıra başqa məsələlər üzrə vacib qərarlar qəbul edilir. Fərhad Ağazadə qurultayın katibi olmuşdur.

İkinci qurultayın bir il sonra keçirilməsi planlaşdırılır və bu dövrə qədər Azərbaycan dilində müxtəlif dərslər kitablarının yazılması tövsiyə edilir.

İkinci qurultay 1907-ci il avqust ayının 25-də başlayır. Birinci qurultayın tövsiyələrinə uyğun olaraq, Fərhad Ağazadə, Abdulla Əfəndizadə və Süleyman Sani Axundov birlikdə ərəb əlifbasının ciddi islahı üzərində qurulmuş bir «əlifba» kitabının layihəsini hazırlamışdılar.

Qurultayın 28 avqust tarixli iclasında bu «əlifba»nın üstünlüklərini sübut etmək üçün Fərhad Ağazadə ətraflı çıxış edir və əlifbanın tətbiq edilməsi məsələsini qaldırır. Bu məsələ ətrafında iclasda möhkəm müzakirələr və hətta mübahisələr olur. Sonda belə qərara alınır ki, şərti olaraq Fərhad Ağazadəyə və başqa bir müəllimə (*təəssüf ki, mənbələrdə bu müəllimin kimliyi haqqında məlumat əldə etmək mümkün olmadı*) bu əlifbanı tətbiq etməyə müvəqqəti icazə verilsin, müəyyən müddətdən sonra

bunun məktəblilər tərəfindən necə qavranılması, uşaqların hansı zaman ərzində kitab və ya qəzet oxumaq səviyyəsinə çatması yoxlanılsın və sonra qəti qərar qəbul edilsin. Başqa mənbələrdə bu məsələnin sonralar necə cərəyan etməsi haqda məlumat tapa bilməsək də, Fərhad Ağazadəyə istinad edərək deyə bilərik ki, qurultayda qəbul olunan bu qərar elə oradaca unudulmuş və nəticəsiz qalmışdı. Fərhad Ağazadə yazır: «*Qurultayın sədarətində əyləşmiş şəxslərin məharəti buradadır ki, nə şişi yandırdılar, nə də kababı, əlifbamızın qüsurlarını inkar etmədilər. Bizə də izn verdilər ki, yeni əlifbamızı təcrübədən keçirək. Lakin Maarif direktoru bizə izn verərdimi ki, hökumət məktəbində hələ misli görünməmiş, nəticəsi bəlli olmamış bir əlifbanı təlim edəydik, rəsmi məktəbdə təcrübələr yapaydıq? İştə, qüsurlar etiraf olundu. Bizim təklif etdiyimiz əlifba da əllərimizdə qalub dünya işığını görmədi. Bundan istifadə edərək, yoldaşlarımızdan Mahmud bəy Mahmudbəyov cənabları, Çernyayevskinin üsuluna tabe olaraq müsəvvər türk əlifbasını* (M. Mahmudbəyovun «Türk əlifbası və ilk qiraət» dərsliyi nəzərdə tutulur- İ.İsaxanlı) *yaratdı ki, indiyə qədər davam edən əlifbaların ən dəyərlisidir»*.¹

Fərhad Ağazadə İkinci Müəllimlər qurultayında

---

¹ Fərhad Ağazadə. Nə üçün ərəb hərfləri Türk dilinə yaramır? (əski əlifba ilə türk dilində). Bakı, 1922, səh.165.

əlifba məsələsinin müzakirəsinə nail olsa da bundan uzağa getmək mümkün olmadı və bununla bağlı hər hansı bir ciddi qərar qəbul edilmədi. Artıq müzakirələrlə ciddi nailiyyət əldə ediləcəyinə inanmayan Fərhad Ağazadə bir neçə nəfərlə birlikdə (Süleyman bəy Əbdürrəhmanzadə, Süleyman Sani Axundzadə, Abdulla Talıbzadə, Abdulla bəy Əfəndizadə və Mahmud bəy Mahmudbəyov) 1907-1908-ci illərdə, nəzərdə tutulmuş bütün ciddi dəyişiklikləri özündə birləşdirən «ikinci il» (əlifba təlimindən sonra oxunan birinci kitab) kitabını çap etdirirlər. Bu kitab qarşı çox böyük narazılıqlar və hücumlar olsa da, kitab nailiyyətsiz ötürmədi (Buna ciddi etiraz edəndəndən biri də, o dövrdə «Səadət» dini cəmiyyətinin eyniadlı məktəbinin müdiri vəzifəsində çalışan Əli bəy Hüseynzadə (1864-1940) idi).^{*} Faktik olaraq bu kitabla və onun təsiri altında yazılmış bir sıra başqa dərsləklərlə köhnə ərəb əlifbasının zəifliyi və yarasızlığı sübut olundu, islah olunmuş yeni əlifba və yazı qaydaları yavaş-yavaş Azərbaycanda və Azərbaycandan kənar da müxtəlif mətbuat orqanlarında, o cümlədən məşhur «Tərcüman» qəzetində təbliğ olunmağa başlandı. Lakin bütün bu cəhdlərə baxmayaraq, əlifba məsələsində rəsmi qaydada ciddi dəyişikliyə nail olunması müşkül bir işə çevrilmişdi.

---

^{*} Daha ətraflı məlumat üçün bax: Fərhad Ağazadə. Nə üçün ərəb hərfləri Türk dilinə yaramır? (əski əlifba ilə türk dilində). Bakı, 1922, səh. 166-168.

«Sanki bu bir müqəddəs şeydir, buna dolaşanın əlləri quruyarmış» (ifadə Fərhad Ağazadəninindir).

Vacib bir faktı da qeyd etmək ki, ikinci qurultayda Fərhad Ağazadə ərəb əlifbasının ciddi islahı uğrunda çalışsa da, hələ 1906-cı ildə o, latın qrafikalı bir əlifba layihəsi hazırlamışdı.¹ Görünür, o zaman ərəb əlifbasının yeni latın qrafikalı əlifba ilə əvəz edilə bilməsinə ciddi inanmadığına görə o, qurultayda daha real məsələni - ərəb əlifbasının islah edilməsi məsələsini qoymuşdur. Lakin bu fakta söykənərək hələ o illərdə Fərhad Ağazadənin latın əlifbası haqqında düşündüyünü deyə bilərik.

---

¹ Fərhad Ağazadənin fondu. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, Fond-515, t-1, iş-12.

Latın əlifbası layihələri və «ərəbistlər»ə qarşı mübarizə

Əlifba məsələsində yeni canlanma Rusiyada Oktyabr inqilabından sonrakı dövrə təsadüf edir.

1917-ci ildə Rusiyada dalbadal baş verən iki inqilab çar Rusiyasının devrilməsi və Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə nəticələndi. Həmin illərdə Azərbaycanda Məmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955), Əlimərdan bəy Topçubaşov (1865-1934) və başqalarının rəhbərliyi altında aparılan siyasi iş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasına gətirib çıxartdı.

Bu dövrdə Azərbaycanda ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçirilməsi prosesi çox geniş vüsətdə idi və bu məsələdə ən fəal yenə Fərhad Ağazadə olmuşdur.

O, tez-tez mətbuatda əlifba ilə bağlı məqalələrlə çıxış edir, müxtəlif müəlliflər tərəfindən təklif olunan əlifba layihələri haqqında məlumatlar verir, əlifba məsələsini mətbuatın diqqət mərkəzində saxlayırdı. Artıq əlifba məsələsinin kifayət qədər ciddi müzakirə obyektinə çevrildiyini görən hökumət 1919-cu ildə məsələyə müdaxilə edir, bu məsələ ilə bağlı mart ayının 21-də hökumətin nümayəndəsi Xudadat bəy Məlik Aslanovun məruzəsi dinlənilir və nəticə olaraq 427 sayılı xüsusi qərar qəbul edilir. Qərarda Xudadat bəy Məlik Aslanovla birlikdə əlifba islahatı ilə bağlı xüsusi komissiyanın yaradılması xalq maarifi nazirinə həvalə edilir və bu qərara uyğun olaraq xalq maarifi naziri yanında xüsusi komissiya yaradılır.¹

Fərhad Ağazadə bu komissiyanın üzvü olsa da, o vaxt xəstə olması ilə əlaqədar komissiyanın iclaslarında iştirak edə bilmir. Lakin bu məsələlərlə bağlı öz fikirlərini «Azərbaycan» qəzetinin 276, 278, 281, 294, 296 və 302-ci nömrələrində çap etdirdiyi «Əlifba tarixində türklərin vəziyyəti» və «Dilimizin türkləşməyinə çarələr» adlı silsilə məqalələrində bildirir. O, bu yazılarında ərəb əlifbasının faydasızlığını sübut edir və inkişafa nail olmaq üçün latın əlifbasına keçidin yeganə düzgün yol olduğunu ciddi dəlillərlə əsaslandırır.

---

¹ Azərbaycan Demokratik Respublikası fondu. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Arxivi, Fond-51, t-1, iş-30, v-29.

Bu komissiyada 3 layihəyə baxılır. Bunlardan biri Abdulla bəy Əfəndizadənin, biri Məhəmməd Ağa Saxtaxtının, biri də Abdulla Tağızadə ilə Mir Əbdüləziz Seyidovun birlikdə təqdim etdikləri layihə idi.

Müzakirələr nəticəsində Abdulla bəy Əfəndizadənin layihəsi qəbul edilir və onun «Son türk əlifbası»¹ adı ilə çapına icazə verilir. Layihənin ölkə miqyasında tətbiq edilməsi üçün parlamentə müraciət edilir. Lakin bu məsələnin parlamentdə müzakirəsinə imkan olmur və 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanda hakimiyyət çevrilişi baş verir, sovet hakimiyyətinin hərbi maşını Qızıl Ordu Azərbaycanı işğal edir.

Beləliklə, «Son türk əlifbası» tətbiq olunmamış qalır. Bu haqda Fərhad Ağazadə yazır. «*Abdulla bəyin əsəri olan «Son Türk əlifbası» həm ərəb, həm də latın hərflərilə çap edilib ortalığa çıxmışdı isə də, aprel döndərişi səbəbilə məktəbə, məişətə tətbiq edilməyib, boş-boşuna əllərdə qalmışdı*».² Təbii ki, bundan sonra müəyyən müddət əlifba məsələsi arxa plana keçir və məsələnin müzakirəsi müvəqqəti olaraq unudulur. Amma bu susqunluk çox çəkmir, 1921-ci ilin oktyabr ayında Əlirza Rəsizadənin «Kommunist» qəzetində çap etdirdiyi «Əlifbamızı

---

¹ Abdulla Əfəndizadə. Son Türk Əlifbası. Bakı, 1919.

² Fərhad Ağazadə. Nə üçün ərəb hərfləri Türk dilinə yaramır? (əski əlifba ilə türk dilində). Bakı, 1922, səh.175.

düzəltməkdənsə, dilimizi düzəltməyə çalışalım» adlı yazısı ilə əlifba məsələsində təxminən 6 ay sürən sükut pozulur. Bu yazıya Fərhad Ağazadə «Əlifbanın dil yanlışlıqlarına təsiri» adlı mübahisə ruhunda yazılmış silsilə yazıları ilə cavab verir («Kommunist» qəzeti, № 228-230, 232-235, 1921). Bu yazılarında Fərhad Ağazadə əlifbanın dəyişdirilməsi vacibliyini çox ciddi dəlillərlə sübut edir və bununla da mətbuat müzakirələrinə, demək olar ki, son qoymuş olur. Bu haqda Fərhad Ağazadə özü yazır: «*Əlifbanın dil yanlışlıqlarına təsiri adlı bu məqalələr mübahisə təriqi ilə yazılmışdırsa da, açıq-açığına meydana girib «Şərqli»nin (F. Ağazadənin–İ. İsaخانlı) iddialarını çürütməyə heç kəsdə cürət olmadı*».¹

Bundan sonra əlifba məsələsində daha praktik addımlar atılmağa başlanılır.

1921-ci ilin dekabr ayından başlayaraq hər həftənin cümə günləri N. Nərimanovun təşəbbüsü ilə, dil və əlifba məsələlərinə həsr edilmiş müzakirələr keçirilirdi. Bu müzakirələr zamanı - 30 dekabr və 6 yanvar tarixli iclaslarda əlifba məsələsində iki cərəyan yarandı. «Latınçılar» (ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsini israr edənlər) və «ərəbistlər» (ərəb əlifbasının islahı tərəfdarları). Yanvar ayının 13-də hər iki tərəfdən ayrıca komissiya yaradıldı.

---

¹ Fərhad Ağazadə. Nə üçün ərəb hərfləri Türk dilinə yaramır? (əski əlifba ilə türk dilində). Bakı, 1922, səh. 177.

«Latınçılar» komissiyasının ümumi tərkibi 8 nəfərdən ibarət idi. Fərhad Ağazadə (sədr), Xudadat Məlik Aslanov, Abdulla Tağızadə, Məhəmməd Əmin Əfəndizadə, Həmid Şaxtaxlı, Azad Əmirov, Əhməd Pepinov, və Hüseyn İsrafilbəyov. «Latınçılar» komissiyasına Fərhad Ağazadənin sədr seçilməsi onun əlifba məsələsində latınçılar arasında böyük hörmət və söz sahibi olduğunu göstərirdi. O dövrdə Azərbaycanda istifadə olunan ərəb əlifbasına müəyyən dəyişikliklər etməklə bu əlifbanın saxlanılmasının xeyli tərəfdarları olsa da, əlifbanın yeni latın əlifbası ilə əvəz olunmasını yeganə düzgün yol hesab edənlər daha sistemli və əsaslı dəlillər gətirməklə bu mübarizədən qalib çıxdılar.

O zaman «ərəbistlər» aşağıdakı 7 müddəni ortaya qoyaraq latın əlifbasına keçidə heç bir ehtiyac olmadığını israr edirdilər.

- 1) *Hurufatın çətinliyi mədəniyyətə mane ola bilməz, olsaydı, sabiqədə ərəblərin və indi də yaponların mədəniyyəti olmazdı. Firənglərin və ingilislərin də imlaları çətindir, fəqət onların da mədəniyyəti bundan müşkülə düşməmişdir.*
- 2) *Ərəb hurufatının çətinliyindən farslar və ərəblər özləri heç bir şikayət etmirlər.*
- 3) *Hərgah ərəb hurufatının təbdilinə ehtiyac varsa, latın hurufatına nə üçün tərcih verilsin? Başqası yaramazmı?*

- 4) *Latın hurufatı qəbul edilərsə, köhnə ədəbiyyatımızın başına nə gələcəkdir?*
- 5) *Latın hurufatını camaət qəbul edərmə?*
- 6) *Latın hurufatını qəbul edub-etməmək məsələsi üçün Azərbaycan cumhuriyyəti dar bir yerdir. Yalnız burada qəbul edilərsə, islam millətlərindən ayrılmış qalar.*
- 7) *Hərgah latın hurufatına ehtiyac vardsa, bunun qəbulu inqilab yolilə deyil, təkamül yolilə icra etməlidir.¹*

Məhz Fərhad Ağazadə bütün bu suallar üzrə kəsərli dəlillərlə bu fikirlərin səhv olduğunu və latın əlifbasına keçidin ən düzgün və qaçılmaz yol olduğunu sübuta yetirdi* və faktik olaraq bundan sonra ərəbistlərin mövqeləri ciddi surətdə zəiflədi.

Bir neçə həftə ərzində keçirilən bu çox vacib müzakirələrin nəticəsi olaraq həm «ərəbistlər»ə, həm də «latınçılar»a öz vahid layihələrini hazırlayıb hökumətə təqdim etmək təklif edildi. «Ərəbistlər» vahid layihə hazırlaya bilmədilər, lakin «latınçılar» bir neçə müzakirələr keçirərək aprel ayında vahid layihə hazırlayıb hökumətə təqdim etdilər və bu layihə hökumət tərəfindən təsdiq edildi.

---

¹ Fərhad Ağazadə. Nə üçün ərəb hərfləri Türk dilinə yaramır? (əski əlifba ilə türk dilində). Bakı, 1922, səh.181.

* Ətraflı bax: Fərhad Ağazadə. Nə üçün ərəb hərfləri Türk dilinə yaramır? (əski əlifba ilə türk dilində). Bakı, 1922, səh.178-190.

Azərbaycan Yeni Türk Əlifba Komitəsinin fəaliyyəti

1922-ci ildə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında Yeni Türk Əlifba Komitəsi (AYTƏK) təşkil edildi. Komitənin yaradılmasında məqsəd dilimizi, yazı və oxu sistemimizi sadələşdirmək məqsədilə ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsi prosesini tənzimləmək və həyata keçirmək idi. Komitənin ilk tərkibi 5 nəfərdən ibarət idi. Səməd Ağamalıoğlu, Fərhad Ağazadə, Xudadat Məlik Aslanov, Abdulla Tağızadə və Əhməd Pəpinov.

Komitənin dəqiq yaranma tarixi, ilk tərkibi, sədrin seçilməsi və bir sıra başqa məsələlərlə bağlı konkret arxiv materiallarına rast gəlmədik, olan materiallar arasında isə xeyli uyğunsuzluqlar var.

Müxtəlif mənbələrdə komitənin yaranma tarixi olaraq müxtəlif tarixlər göstərilir. Komitənin keçirdiyi iclasların protokolları da bu tarixlərin hansının doğru, hansının yanlış olduğunu haqqında dəqiq mənzərə yaratmır.

Komitənin ilk sədrinin kimliyi haqqında da qarışıq məlumatlar var. Məsələ ilə bağlı dərc olunmuş bütün mənbələrdə komitə sədrinin Səməd Ağamalıoğlu olduğu göstərilə də, arxiv materialları bu məsələyə tam aydınlıq gətirir. Komitənin 1922-ci ildə müxtəlif təşkilatlarla çoxsaylı yazışma sənədlərindən, o cümlədən Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səməd Ağamalıoğlunun özünün imzası ilə aparılmış yazışmalardan¹ tam aydın olur ki, 1922-ci ilin noyabr ayının 20-nə qədər komitənin sədri Fərhad Ağazadə olmuş, Səməd Ağamalıoğlu isə komitənin fəxri və siyasi sədri olmuşdur. 1922-ci ilin noyabrın 20-dən etibarən (Fərhad Ağazadənin ayağının təşrih olunması ilə bağlı), sədr vəzifəsini müəyyən müddət Abdulla Tağızadə icra etmiş və təxminən 1923-cü ilin mart ayında Səməd Ağamalıoğlu komitəyə sədr seçilmişdir. Bundan sonra Fərhad Ağazadə komitənin sədr müavini, nəşriyyat şöbəsinin müdiri vəzifələrində çalışmışdır.

---

¹ AMİK nəzdində YAƏK-nin fəaliyyəti haqqında. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Arxivi, Fond-103, t-1, iş-9.

Komitənin yaranmasıyla, yeni əlifba hərəkəti daha sistemli, daha planlı şəkildə həyata keçirilməyə başladı.

Fəaliyyətinin ilk dövründə komitə öz işini 3 istiqamətdə aparırdı:

1. Redaksiya və nəşriyyat şöbəsi

- Komitənin qəzet, jurnal və materiallarının dərc olunması və onların yayılması.

2. Təlim və elm şöbəsi

- Uşaqlar və böyüklər üçün əlifbanın tərtibi;
- Yeni əlifba hərəkəti yolunda lazımi kitabların yazılması.

3. Təşkilati şöbə

- Azərbaycanda və Türk-tatar xalqlarının yaşadıkları başqa yerlərdə komitənin şöbələrinin yaranması;
- Mühazirələr, disputlar təşkil edilməsi yolu ilə yeni əlifba fikrinin xalq arasında geniş miqyasda həyata keçirilmə ideyasını reallaşdırmaq və onu həyata keçirmək yollarını müəyyənləşdirmək məqsədilə bütün türk xalqlarının iştirakı ilə bir qurultay çağırılmasına hazırlıq işlərinin aparılması;
- Uşaqların və böyüklərin yeni əlifbaya öyrədilməsi, eləcə də, bu yolda xüsusi təlimatçı və təb-

liğatçıların hazırlanması üçün nümunəvi məktəblərin açılması.¹

AYTƏK-nin 14 iyul 1922-ci ildə Fərhad Ağazadənin sədrliyi ilə keçirilən iclasında Azərbaycanın rayonlarında və Azərbaycandan kənarında komitənin bir sıra yerli təşkilatlarının yaradılması məsələsi müzakirə edilir² və çox keçmir ki, komitənin aşağıdakı yerli təşkilatları yaradılır.

1922-ci ildə Şuşada, Qazaxda, Tovuzda, Gəncədə, Şəkidə, Ağdamda, Şəmkirdə, Zakatalada, Göyçayda, Ağdaşda, Sabirabadda, Salyanda, Şamaxıda, eləcə də Azərbaycandan kənarında Türküstanda, İrəvanda, Tiflisdə, 1923-cü ildə Qubada, Cəbrayılda.³

İşlərin daha səmərəli və sistemli təşkil edilməsi məqsədi ilə AYTƏK özünün yerli şöələrinə onların vəzifə və fəaliyyət prinsiplərini özündə əks etdirən təlimatnamə göndərir. Təlimatnamədə aşağıdakı prinsiplərə əməl olunması vacibliyi göstərilirdi.

- 1. Qarşıdakı şər 3 ay üçün plan və smeta tutub AYTƏK-nə təqdim etmək.*
- 2. Həftədə bir dəfədən az olmamaq şərtiylə, şöbənin iclasını çağırmaq, vacib məsələləri müzakirə etmək, təsdiq olunmuş planı həyata keçirmək.*

---

¹ AMİK nəzdində YAƏK-nin fəaliyyəti haqqında. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Arxivi, Fond-103, t-1, iş-12.

² Yenə orada, iş-4.

³ Yenə orada, iş-12.

3. Bölgədə olan bütün icra təşkilatları ilə yaxşı əlaqələr yaratmaq, keçirilən bütün iclas, toplantı və yığıncaqlarda şöbənin sədri və ya məsul bir şəxs tərəfindən yeni əlifba ilə bağlı məruzələr etmək.
4. İcra təşkilatlarında yazışma sənədlərinin mümkün qədər yeni əlifba ilə aparılmasına çalışmaq.
5. Yeni əlifba tərəfdarlarının sayını artırmaq və bununla bağlı statistik hesab aparmaq məqsədilə müxtəlif müəssisələrdə nümayəndələr seçmək, yeni əlifba təbliğatını gücləndirmək.
6. İdarələrdə, sadə camaat arasında yeni əlifba ilə bağlı ədəbiyyatları yaymaq, «Yeni yol» abunəçilərini və bununla da qəzetin tirajını artırmaq, ««Yeni yol» geniş kütlə qəzeti olmalıdır» devizi altında təbliğat kompaniyasını daha da gücləndirmək.
7. Açılan kurslarda yeni əlifbanın müvəffəqiyyətlə tətbiq edilməsinə ciddi nəzarət etmək.
8. Yeni əlifbanın yalnız türk zəhmətkeşləri arasında deyil, həm də başqa millətlərin zəhmətkeşləri arasında təbliğatına çalışmaq.
9. Yeni əlifba ilə savadlıların sayı artdıqca müxtəlif yerlərdə divar qəzetlərini yeni əlifba ilə dərc etməyə çalışmaq, klublarda, qiraətxanalarda, yeni əlifba guşələri yaratmaq.¹

---

¹ AMİK nəzdində YAƏK-nin fəaliyyəti haqqında. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Arxivi, Fond-103, t-1, iş-12.

Ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsində bu komitə həlledici rol oynadı və Yeni Türk əlifbasının düzülüşü müəyyənləşdirildi.¹ Bu əlifba qəbul edilərkən təqdim edilən 4 layihədən Abdulla Tağızadə və Mir Əbdüləziz Seyidovun layihəsi daha çox istifadə edilmişdi (Qalan 2 layihə Abdulla bəy Əfəndizadə və Məhəmməd ağa Şaxtaxtlının layihələri idi). Burada bir məqama diqqət yetirək. 1919-cu ildə Maarif Naziri yanında yaradılan komissiyada müzakirə edilən 3 layihədən biri məhz Abdulla Tağızadə və Mir Əbdüləziz Seyidovun birlikdə təqdim etdikləri layihə idi. Lakin o zaman bu layihə deyil, Abdulla bəy Əfəndizadənin layihəsi əsas olaraq götürülmüşdü. Göründüyü kimi keçən 2 il ərzində Abdulla Tağızadə və Mir Əbdüləziz Seyidov hər biri öz layihəsini hazırlamış, «latınçılar» komissiyasında öz layihələrinin əsasən qəbuluna nail ola bilmişdilər. Ümumiyyətlə, latınlaşma uğrunda mübarizə bir hərəkət şəklini aldığı vaxtdan, bu prosesin sonuna qədər bir sıra şəxslər, o cümlədən Fərhad Ağazadə, Məhəmməd Ağa Şaxtaxtlı, Həmid bəy Şaxtaxtlı, Abdulla bəy Əfəndizadə, Abdulla Tağızadə, Mir Əbdüləziz Seyidov müxtəlif layihələr təklif etməkdə daha fəal olmuşlar. Adı çəkilənlərdən hər birinin öz əlifba layihəsi olmuşdur.

---

¹ AMİK nəzdində YAƏK-nin fəaliyyəti haqqında. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Arxivi, Fond-103, t-1, iş-17, v-84.

Aparılan işlər nəticəsində «Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 1923-cü il 20 oktyabr tarixli qərarı ilə yeni əlifba, ərəb əlifbası ilə bərabərhüquqlu və 1924-cü il 27 iyun tarixli qərarla məcburi və dövlət əlifbası hesab olundu».¹

Qeyd edək ki, bu komitə yeni əlifba ilə bərabər, müsəlman dünyasında istifadə olunan rəqəmlərin əvəzinə indiki Avropa rəqəmlərini də qəbul etmişdi. Onu da qeyd edək ki, bu avropa rəqəmlərini Azərbaycanda ilk dəfə F.Ağazadə işlətməmişdir.* Fərhad Ağazadənin AYTƏK-dəki fəaliyyəti o qədər genişəhatəli və məhsuldardır ki, bu rolu dərk etmək və əyani surətdə görmək üçün onun təşkilatın iclaslarında iştirakı və fəaliyyəti ilə bağlı məqamların xronoloji ardıcılıqla verilməsini ən doğru yol hesab edirik.Beləliklə:

AYTƏK-nun 13 iyun 1922-ci il tarixdə keçirilən sayca 1-ci iclasında Səməd Ağamalıoğlunun təklifi ilə, «komitənin işlərinin tez və səliqəli getməsi, təşkilatın qüvvətlənməsi və canlanması məqsədilə» komitə daxilində 8 nəfərdən ibarət xüsusi idarə yaradı-

---

¹ Ф.Агазаде, К.Каракашлы. Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения. Издание ВЦК НТА, Казань, 1928, стр.67;АМІК nəzdində YAƏK-nin fəaliyyəti haqqında. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Arxivi, Fond-103, iş-13, v-21.

* Вах: Ф.Агазаде. История возникновения и проникновения в жизнь идеи нового тюркского алфавита в АССР. С 1922 по 1925 год. Издание КНТА, Баку, 1926, стр. 9.

lır, Fərhad Ağazadə idarənin sədri seçilir və 27 iyul tarixdə ona bu vəzifəsini təsdiq edən vəsiqə verilir.

AYTƏK-nun 23 iyun 1922-ci il tarixdə keçirilən sayca 2-ci iclasında əlifbanın yenidən çapdan çıxması münasibəti ilə tədbir təşkil olunması qərara alınır və tədbirdə əsas mühazirəçi olaraq Fərhad Ağazadə çıxış edir. Elə bu iclasda ona xəstəliyi ilə əlaqədar iyul ayının 1-dən etibarən 2 aylıq məzuniyyət verilməsinə baxmayaraq işlərin çoxluğu cəmi 3 həftədən sonra onu işə qayıtmağa məcbur edir.

AYTƏK-nun 14 iyul 1922-ci il tarixdə keçirilən sayca 4-cü iclasında Fərhad Ağazadəyə xəstəliyi ilə bağlı məzuniyyət verilməsi və bununla bağlı maddi köməklik göstərilməsi qərara alınır. Eyni zamanda qərara alınır ki, Moskvada yaşayan başqa türk millətləri nümayəndələri ilə əlaqələr yaratmaq və komitənin bir şöbəsinin orada açılması üçün Səməd Ağamalıoğlu Moskvaya ezam olunsun.

AYTƏK-nun 25 iyul 1922-ci il tarixdə Fərhad Ağazadənin sədrliyi ilə keçirilən sayca 5-ci iclasında yeni əlifbaya alışıqların oxuması üçün qəzetlərdə yeni əlifba ilə ayrıca sütun verilməsi, M.F.Axundovun hürufat xüsusunda olan əlyazmalarının, pulla da olsa, Salman Mumtazdan alınması və s. məsələlərlə yanaşı Fərhad Ağazadənin «nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır?» əsərinin çap edilməsi məsələsi

müzakirə olunur və kitab bəyənilərək tezliklə 2.000 nüsxə ilə çap edilməsinə qərar verilir.

Komitənin 4 avqust, 14 avqust və 27 avqust tarixlərində keçirilən sayca 6-cı, 7-ci və 8-ci iclaslarında Fərhad Ağazadənin «Yeni imla» kitabçası geniş müzakirə edilir, təklif olunan dəyişikliklərin Əhməd Pepinov tərəfindən düzəldilməsindən sonra çapa verilməsi qərara alınır.

Komitənin 27 avqust tarixində keçirilən iclasında xüsusi qəzet buraxmaq məsələsi əsas yer tutur.

Müzakirələr nəticəsində bununla bağlı aşağıdakı qərar qəbul edilir: *«Müvəqqəti olaraq «Kommunist» qəzetində əvvəlki kimi bir sütun buraxmaq ilə (yeni əlifba ilə – İ.İsaxanlı) bərabər, həftəlik «Yeni yol» adlı bir qəzetin də çıxarılmasına çalışmalı və bu xüsusda hazırlıqlar görməli».*

18 oktyabr 1922-ci ildə keçirilən sayca 13-cü iclasda Fərhad Ağazadə yeni əlifba yolunda qəzet və jurnalların rolundan danışır və bu haqda geniş məlumat verir. Bu iclasda Səməd Ağamalıoğlunun təklifi ilə belə bir qərar qəbul edilir ki, qısa müddətdə yeni kitablar nəşr edilsin. Əgər komitə tərəfindən yeni kitablar təklif edilməzsə, ərəb əlifbası ilə yazılmış kitablardan bəziləri yeni əlifba ilə çap etdirilsin. Bu məsələnin müzakirəsində Fərhad Ağazadə qəti olaraq belə bir fikrin üzərində durur ki, ərəb əlifbasıyla

yazılmış kitabların məzmununsuzluğunu nəzərə alıb, yeni kitablar nəşr etmək lazımdır. Bu məsələ ilə ciddi məşğul olmaq üçün Cəlil Məmmədquluzadə (sədr), Abdulla Tağızadə və Hacı Kərim Sanılıdan ibarət bir komissiya yaradılır. Bu iclasda Fərhad Ağazadənin təklifi ilə komitə üzvlərinin məvacibinin 50 manat artırılması qərara alınır.

15 noyabr 1922-ci ildə keçirilən 16-cı iclasda Fərhad Ağazadəyə ayağının təşrih edilməsi ilə bağlı noyabrın 20-dən müalicəsi qurtarana qədər məzuniyyət verilir və onun işlərinin aparılması Abdulla Tağızadəyə tapşırılır.

9 fevral 1923-cü ildə keçirilən 19-cu iclasda Mirzə Cabbar Məhəmmədzadə Fərhad Ağazadənin «Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır?» kitabı haqqında məruzə edir və kitabın yenidən 1500 nüsxə çap edilməsi qərara alınır.

20 fevral 1923-cü ildə keçirilən 20-ci iclasda «Yeni yol» qəzetində keyfiyyətin yüksəldilməsi üçün komitə üzvləri X.Məlik Aslanov, Əhməd Pepinov və C.M.Əfəndiyevin qəzet ilə yaxından əlaqədə işləmələri qərara alınır. Üstəlik qərara alınır ki, qəzetdə kənar adamların yazdıqları yazıya görə hər sətərə 1 qəpik verilsə də, komitə əməkdaşlarına bu işlərə görə sətirhesabı deyil, yalnız hər ayın sonunda müəyyən kompensasiya verilsin.

11 aprel 1923-cü ildə keçirilən 22-ci iclasda komitə üzvlərinin məvacib məsələsi müzakirə edilir və Fərhad Ağazadəyə, Cəlil Məmmədquluzadə ilə birlikdə, ən yüksək 17-ci dərəcəli məvacib təyin edilir.

Bu dövrdə Fərhad Ağazadə səhhətində olan problemlərlə bağlı komitənin iclaslarında müntəzəm iştirak edə bilmir. 5 iyul 1923-cü ildə keçirilən 28-ci iclasda ona məvacibi qabaqcadan ödənilməklə iyunun 15-dən etibarən yenidən 2 aylıq məzuniyyət verilir. O, xəstə olmasına baxmayaraq, onu yeni əlifbanın bəzi hərflərinin dəyişdirilməsi ilə bağlı yaradılan komissiyanın tərkibinə daxil edirlər. (Cəlil Məmmədquluzadə, Hacı Kərim Sanılı, Abdulla Tağızadə, rəssam Əzim Əzimzadə ilə birlikdə) və sonradan, 7 mart 1924-cü il tarixli iclasda bu məsələ ilə yalnız Abdulla Tağızadə və Fərhad Ağazadənin məşğul olması məqsədəuyğun hesab edilir.

10 yanvar 1924-cü ildə keçirilən ilin 1-ci iclasında Fərhad Ağazadə komitənin nəşriyyat işləri haqqında danışır, eləcə də Azərbaycanda şrift tökən fabrikinin vacibliyindən söhbət açır və onun təklifi ilə Azərbaycan Xalq Komissarları Şurasına müraciət edilməsi qərarlaşdırılır.

30 yanvar 1924-cü ildə keçirilən 2-ci iclasda Fərhad Ağazadə komitə tərəfindən nəşr edilən kitabların məzmununa ciddi fikir verilməsi və bunun

üçün xüsusi müsabiqə keçirilməsi təklifi ilə çıxış edir.

AYTƏK-nin 31 dekabr 1923-cü il tarixli sərəncamı ilə komitə 4 şöbəyə bölünməyə, 30 mart 1924-cü il tarixli iclasda müzakirələr nəticəsində komitənin aşağıdakı 5 şöbəyə bölünməsi qərara alındı: Nəşriyyat şöbəsi (müdir: Fərhad Ağazadə), Bakı və dairəsi (müdir: Bəhram Bəhramov), Qəzalar (müdir: Cabbar Məhəmmədşad), Qəzet (idarə heyəti üzvləri: Bəhram Bəhramov və Cəlil Məmmədquluzadə), İdarə (müdir: İdris Həsənlı).

25 aprel 1924-cü ildə AYTƏK-nin fəaliyyəti haqqında ümumi məruzədə komitənin təxminən 2 illik fəaliyyəti ümumilikdə yüksək qiymətləndirilməsə də, Fərhad Ağazadənin (həmçinin Abdulla Tağızadənin) səmərəli fəaliyyəti xüsusi qeyd edilmişdir.

1924-cü il iyulun 22-dən etibarən Fərhad Ağazadə müalicə məqsədilə Moskvaya göndərilir və sentyabrın 9-da qayıdaraq öz vəzifəsinin icrasına başlayır.

24 dekabr 1924-cü ildə keçirilən iclasda «Gələcək» adlı məcmuənin buraxılması qərara alınır və məcmuəyə plan tərtib edilməsi Fərhad Ağazadəyə tapşırılır.

24 fevral 1925-ci ildə keçirilən ilin ilk iclasında Fərhad Ağazadə komitənin nəşriyyat şöbəsinin, ko-

mitə yaranandan bu günə qədərki fəaliyyəti haqqında, geniş məruzə edir. Bu iclasda Fərhad Ağazadə Qəhrəman Qaraqaşlı ilə birlikdə «Yeni yol» qəzetinin nəşriyyat kollegiyasına da üzv seçilir.

25 mart 1925-ci ildə keçirilən iclasda, 4-cü Azərbaycan Şuralar Qurultayının qərarına uyğun olaraq, 1925-1926-cı tədris ilindən etibarən 1-ci dərəcəli məktəblərin hansı qruplarında YTƏ-nin tətbiq olunması məsələsi müzakirə edilir. Bunu müəyyənləşdirmək üçün 3 nəfər AYTƏK-dən və 1 nəfər də XMK-dan olmaqla bir komissiya yaradılır. Fərhad Ağazadə də bu komissiyaya daxil edilir.

5 may 1925-ci ildə komitə nəzdində Fərhad Ağazadə, Vəli Xuluflu, Qəhrəman Qaraqaşlı, Həsən İmanov və Yusif Əlizadədən ibarət daimi nəşriyyat komissiyası yaradılır.

6 may 1925-ci ildə keçirilən iclasda Fərhad Ağazadəyə xəstəliyi ilə əlaqədar 200 (iki yüz) manat maddi yardım göstərilir.

AYTƏK RH-nin 22 avqust 1925-ci ildə keçirilən iclasında Fərhad Ağazadə Akademiyanın Leninqradda keçiriləcək 200 illik yubiley mərasimi haqqında məruzə edir və komitənin bu tədbirdə təmsil olunması üçün uyğun təlimatın hazırlanması da ona tapşırılır. Qərara alınır ki, hazırda komitənin işlərinin çoxluğu ilə bağlı komitə nümayəndələrinin bu

tədbirdə iştirak etmə imkanı olmadığından, tədbirdə komitəni prof. A.N. Samoyloviç, prof. Bəkir Çobanzadə və həmin dövrdə Leninqradda təhsil alan tələbə Abdulla Tağızadə təmsil etsinlər. Bu məqsədlə avqustun 23-də Fərhad Ağazadə adı çəkilənlərə komitə adından müraciət göndərir.

AYTƏK RH-nin 23 oktyabr 1925-ci ildə keçirilən iclasında Fərhad Ağazadə komitənin nəşriyyat işləri haqqında məruzə edir. 2 həftə ərzində nəşriyyat şöbəsinin gələcək fəaliyyətinin planlaşdırılması üçün M.C.Məhəmmədzadə (sədr), Fərhad Ağazadə, Bəkir Çobanzadə, Teymur Hüseynov və M.S.Ordubadidən ibarət xüsusi komissiya yaradılır.

3 noyabr 1925-ci ildə AYTƏK-nin Bakıda keçiriləcək Birinci Beynəlxalq Türkoqoji Qurultayda iştirakı ilə əlaqədar hazırlıq görən komissiyanın iclası keçirilir. Qurultayda komitənin fəaliyyəti xüsusunda məruzə edilməsi Fərhad Ağazadəyə həvalə edilir.

AYTƏK-nin 25 dekabr 1925-ci ildə keçirilən ilin son iclasında, Azərnəşrdə nadir kitabların çap edilməsi üçün lazımi vəsaitin müəyyən edilməsi məqsədi ilə 5 nəfərdən ibarət (Yusif Nazirov, Əhməd Pepinov, Dadaş Zeynallı, L.M. Lifşits və Fərhad Ağazadə) xüsusi komissiya yaradılır və Fərhad Ağazadə komissiyanın sədri seçilir.

Yeni əlifba yolunda savadsızlığın ləğv edilməsi kompaniyası

AYTƏK-in yaradılmasından sonra yeni əlifba yolunda savadsızlığın ləğv edilməsi kompaniyası geniş vüsət alır. Bu məsələdə də Fərhad Ağazadə ən fəallardan olmuşdur. Yeni əlifbanın öyrədilməsi metodları ilə bağlı o, müxtəlif təlimatlar hazırlayır, prosesə ciddi nəzarət edirdi. Onun yeni əlifbanın öyrədilməsi məsələsinə aid qeydləri¹, eləcə də «ikiillik müddətdə SSRİ respublikalarında yeni əlifbanın həyata keçirilməsi üçün metod və tədbirlər»i² xeyli maraq kəsb edir.

Əslində savadsızlığın ləğv edilməsi kompaniya hələ AYTƏK yaranmamışdan əvvəl-1920-ci ildən baş-

---

¹ Fərhad Ağazadənin fondu. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi
Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, Fond-515, t-1, iş-18.

² Yəni orada, t-1, iş-8.

lanmışdı. Həmin ilin sentyabrında Xalq Maarif Komissarlığı nəzdində «savadsızlıqla mübarizə komissiyası» yaradıldı və bu komissiyanın rəhbərliyi altında Bakıda və rayonlarda savadsızlığın ləğv edilməsi kursları və məktəblərinin açılması prosesi başlandı. 1921-ci ilin aprelində isə bütün siyasi maarifləndirmə işlərini birləşdirmək və koordinasiya etmək məqsədilə XMK-da «Ali Siyasi Maarif» (ASM) idarəsi yaradıldı və savadsızlıqla mübarizə məsələsinə bu idarə nəzarət etməyə başladı. Rayonlarda savadsızlıq daha böyük miqyas aldığı üçün onunla mübarizə də geniş müstəvidə aparılmalı idi. Bu məsələdə ASM idarəsinin həyata keçirdiyi savadsızlığın ləğv edilməsi üzrə səyyar məktəblər xüsusi rol oynadı. Bu səyyar məktəblər kəndlərdə bu işlə məşğul olacaq qüvvələrin kifayət qədər olmaması səbəbindən yaradılmışdı və kənddə yaşayanların ən savadsız hissələri ilə iş aparırdı.

1923-cü ilin dekabrında XKS nəzdində Q.Musa-bəyovun sədrliyi ilə «Savadsızlıqla Mübarizə Komitəsi» yaradıldı. Azərbaycanda savadsızlığın ləğvi prosesinin 1930-cu ilin aprelinə – Azərbaycanda Sovet Hakimiyyətinin qurulmasının 10 illik yubileyinə qədər başa çatdırılması planlaşdırılmışdı.

1924-cü ilin yanvar ayında ASM idarəsində, «məhv olsun savadsızlıq» (doloy neqramotnost) cəmiyyətinin yaradılması məsələsi geniş müzakirə edildi və iyulun 17-də bu cəmiyyət təsis edildi. İlk dövrdə cə-

miyyəyə Həmid Sultanov rəhbərlik edirdi. Sonradan onu Səməd Ağamalıoğlunun əvəz etməsi cəmiyyətin işlərinin daha sürətlə getməsinə təkan verdi. Qısa müddət ərzində Bakıda və rayonlarda cəmiyyətin şöbələri yaradıldı. Bu cəmiyyət öz vəsaiti hesabına savadsızlığın ləğvi məktəbləri, kursları, dərəcələri və s. açmaq-la savadsızlığın ləğv edilməsində mühüm işlər gördü.

AYTƏK-nin 1 oktyabr 1923 - 1 oktyabr 1924-cü il aralığında fəaliyyəti haqqında hesabatda göstərilir ki, bu 1 il müddətində komitə tərəfindən, savadsızlığın ləğvi yolunda, 26 adda 334.000 tirajla dərslik, uşaq ədəbiyyatı, müxtəlif kitabça və broşürlər çap edilmişdi. Qeyd edək ki, bu zaman ən böyük tirajla (50.000 ədəd) Hacı Kərim Sanılının «Böyüklər əlifbası» kitabı, Arjennikovun «1-ci məsələ kitabı», Fərhad Ağazadənin müəlliflərdən biri olduğu (Süleyman bəy Əbdürrəhmanzadə, Süleyman Sani Axundzadə, Abdulla Talıbzadə, Abdulla bəy Əfəndizadə və Mahmud bəy Mahmudbəyovla birlikdə) «ikinci il» və «Yeni türk əlifbası» (S.S Axundzadə və M.C.Məhəmmədzadə ilə birlikdə) kitabları çap olunmuşdu¹. Bir faktı da qeyd edək ki, yeni əlifba ilə savadlanma yolunda Yeni Türk Əlifbası Komitəsi və başqa nəşriyyatlar tərəfindən 1928-ci ilin noyabr ayının 1-ə qədər 473 adda, 2.377.350 tirajla kitab çap edilmişdi.

---

¹ AMİK nəzdində YAƏK-nin fəaliyyəti haqqında. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Arxivi, Fond-103, t-1, iş-38.

Bakı və onun dairəsində savadsızlığın ləğv edilməsi kampaniyasının həyata keçirilməsində AYTƏK-nin qarşısında 2 yol dururdu. Birincisi, komitə öz vəsaiti və öz kadrları hesabına yeni əlifba kursları açıb savadsızlığı ləğv edir. İkincisi, komitə Bakı Maarif Şöbəsi (BMŞ) ilə birlikdə işləyir, bu missiyanın həyata keçirilməsinə yalnız nəzarət və mənəvi rəhbərlik edir. Komitənin maddi durumu kifayət qədər yaxşı olmadığından, birinci yolun seçilməsi məqsədəuyğun olmur və komitə ikinci yolu seçir.

BMŞ ilə birlikdə işləyərək komitə aşağıdakıları həyata keçirməli idi.

- *BMŞ tərəfindən açılmış və açılacaq savadsızlığın ləğv edilməsi kursları üçün müəllimlər seçib hazırlamaq və mövcud müəllimlərin bu istiqamətdə bilik və səviyyələrini BMŞ-nin nümayəndələri ilə birlikdə yaradılmış komissiyada araşdırmaq.*
- *BMŞ tərəfindən açılan kurslarda işin gedişinə nəzarət etmək, onu təftiş etmək və ortaya çıxan qüsurların aradan qaldırılmasına çalışmaq.*
- *2-ci maddəni həyata keçirmək üçün xüsusi təlimatçılar müəyyənləşdirmək. Bunları ya BMŞ-dən almaq, ya da başqa yerlərdən dəvət etmək.*
- *Aparılan işlər barəsində mükəmməl statistika aparmaq.*
- *Nəşriyyat işlərini gücləndirmək, yeni əlifba öyrənlərini həvəsləndirmək məqsədi ilə təlim ki-*

tablarından başqa müxtəlif məcmuələr və kitabçalar çap etdirmək.

- *2 həftədə bir dəfə BMŞ ilə birlikdə yığıncaq keçirərək nöqsanları və onların aradan qaldırılması yollarını müəyyənləşdirmək.*
- *«Yeni yol» qəzetini kurslarda yeni əlifba öyrənlərə çatdırmaq, eləcə də Azərbaycan Həmkarlar İttifaqı Şurası vasitəsi ilə fəhlələr arasında bu qəzetə ucuz abunə yazılmasını təşkil etmək, lazım gələrsə bəzi yerlərdə qəzeti pulsuz paylamaq.*
- *Yeni əlifbanın yayılması və bunun faydalı olduğunu göstərmək və sübut etmək üçün Rayon Komitələrinin təbliğat və təşviqat şöbələri ilə birlikdə geniş fəhlə iclasları çağırmaq və ya çağırılmış icaslardan istifadə etmək.*
- *Qadınlar arasında bu işin həyata keçirilməsi üçün qadın təşkilatları (məsələn, Əli Bayramov Qadınlar Klubu) ilə işbirliyi qurmaq.*
- *Lenin Kommunist Gənclər İttifaqı ilə birlikdə gənc Türk kommunistlər arasında savadsızlığın ləğv olunması xüsusunda təbliğat və təşviqat aparmaq.*
- *Bakı şəhərində bütün xərcləri müdavimlərdən almaq şərti ilə bir-iki kurs açmaq.¹*

1925-ci il iyulun 6-da rayon partiya komitələri təbliğat-təşviqat şöbələri nümayəndələrinin iştirakı ilə Bakı

---

¹ AMİK nəzdində YAƏK-nin fəaliyyəti haqqında. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Arxivi, Fond-103, t-1, iş-12.

şəhər partiya komitəsində keçirilən iclasda AYTƏK-nin məsul katibi Yusif Nazirov komitənin apardığı işlər haqqında məruzə edir. Bu məruzə əsasında Azərbaycan Kommunist (Bolşeviklər) Partiyası Bakı Şəhər Komitəsinin sərəncamı ilə Bakı və rayon partiya komitələri nəzdində AYTƏK-nin şöbələrinin yaradılması qərara alınır.

Şöbələrin yaradılmasında məqsəd Bakıda və rayonlarda yerləşən bütün təşkilatlarda (azərbaycanlılar və ya azərbaycan dili bilənlər varsa) YTƏ dərnəklərinin yaradılması, onların ədəbiyyatla təmin edilməsi, geniş təbliğat-təşviqat kampaniyasının aparılması, yerli nəşriyyatların yeni əlifba ilə ədəbiyyatların buraxılmasına cəlb edilməsi, «Yeni yol» qəzetinə geniş abunə kampaniyasının aparılması və s. işlər görməklə yeni əlifbanın öyrənilməsini sürətləndirmək idi.

Partiya komitələri nəzdində belə şöbələrin yaradılması, artıq AYTƏK-nin rayonlarda olan filiallarının böyük vəsait hesabına saxlanılmasını lüzumsuz edirdi. Məhz bunları nəzərə alaraq 1926-cı il yanvarın 1-də Komitə özünün rayon filiallarının fəaliyyətini dayandırdı. Bundan sonra Komitənin yalnız 2 tip filialları fəaliyyətdə idi.

Birincisi, Komitənin hesabına fəaliyyət göstərən filiallar: Tiflisdə, İrəvanda və Naxçıvanda. İkincisi, komitədən heç bir vəsait almadan fəaliyyət göstərən filiallar: Dağıstan, Başqırdıstan, Çeçenstan, Krım,

Kabardin Balkar, Özbəkistan, Türkmənistan və Qazaxstanda. Komitə bu filialları yalnız lazımi göstərişlər – instruksiyalar və ədəbiyyatla təmin edirdi.

Komitənin 23 oktyabr 1925-ci il tarixli qərarı ilə 18 noyabr 1925-ci ildə AYTƏK və ASM arasında savadsızlığın ləğv edilməsi ilə əlaqədar bir müqavilə imzalandı.

Müqaviləyə görə komitə, rayonlarda savadsızlığın ləğv edilməsi kurslarının açılması hüququnu ASM-ə verir, ASM komitənin hesabına Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında 160 ədəd 5 aylıq savadsızlığın ləğv edilməsi kursları açmağı öhdəsinə götürür və komitə hər kursa görə ASM-ə 200 rubl vəsait ödəyir. Kurslarla bağlı qalan bütün xərclər və tədbirlər ASM-in hesabına həyata keçirilir. Komitənin 01.10.2005 – 01.10.2006 aralığında fəaliyyəti haqqında hesabatından aydın olur ki, həmin kurslar göstərilən sayda açılsa da, onların fəaliyyəti, alınan vəsaitin hara və necə xərclənməsi və s. məsələlər barədə ASM-dən ətraflı məlumatlar almaq mümkün olmamışdır və bununla bağlı göstərilən hesabatda ASM-in fəaliyyəti qənaətbəxş hesab edilməmişdir.

Göstərilən 1 il ərzində müxtəlif təşkilatların hesabına Azərbaycanda 2.212 savadsızlığın ləğv edilməsi kursları açılmış və bu kurslarda ümumilikdə 40.134 adam (orta hesabla hər kursda 18 nəfər) YTƏ ilə savadlanmışdır.

Bu kurslardan 160-ı (ümumilikdə 2880 nəfər) AYTƏK-nin hesabına açılmışdı.¹

Maraq üçün qeyd edək ki, belə kurslarda 1 nəfərin savadsızlığının ləğvi komitəyə təxminən 11-12 rubla başa gəlirdi.

Komitənin müxtəlif dövrləri əhatə edən hesabatlarına və başqa statistik arxiv materiallarına əsaslanaraq deyə bilərik ki, əgər 1922-1925-ci illərdə yeni əlifba ilə savadlananların sayı cəmi 24.774 nəfər idisə, 1928-ci ilə qədər bu rəqəm sürətlə dəyişərək 200.000-ni ötmüşdü. Ümumiyyətlə, məlum statistik rəqəmlərə görə 1922-1927-ci illər arasında yeni əlifba ilə savadlananların sayı 231.447 (aşağıdakı mənbədə bu rəqəm mexaniki səhv olaraq 231.531 göstərilmişdir) nəfər idi ki, bu da əhalinin, təxminən, 13%-i demək idi. Fərhad Ağazadə qeyd edir ki, əgər savadsızlığın ləğv edilməsi ilə bağlı bütün təşkilatlardan məlumatlar vaxtılı-vaxtında dəqiq verilmiş olsaydı, ehtimal ki, bu rəqəm 300.000 ətrafında olardı.²

Savadsızlığın ləğv edilməsi kurslarının açılması ilə ASM, BSM, Kultotdel, Soyuz Qornyakov, müxtəlif cəmiyyətlər (məsələn, «Məhv olsun savadsız-

---

¹ AMİK nəzdində YAƏK-nin fəaliyyəti haqqında. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Arxivi, Fond-103,t-1,iş-1.

² Ф.Агазаде, К.Каракашлы. Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения. Издание ВЦК НТА, Казань, 1928, стр.69-71.

lıq» cəmiyyəti), AYTƏK və onun şöbələri, Maarif Nazirliyi (məktəblilər arasında) və s. təşkilatlar məşğul olurdu. Bütün bu təşkilatlar, başa çatmış yeni türk əlifba kursları haqqında komitəyə xüsusi anket vərəqi təqdim edirdi.¹ Bu vərəqədə kursda dərs deyən müəllim, kursun açıldığı yer, kursun açıldığı və başa çatdığı vaxt, kursun xərcini ödəyən təşkilat, kursda iştirak edənlərin və kursu müvəffəqiyyətlə bitirənlərin sayı, iştirakçıların cinsi, ictimai vəziyyəti, milliyəti və s. haqqında dəqiq statistik məlumatlar öz əksini tapırdı və bu da kurslarda savadsızlığını ləğv edənlər haqqında komitənin əsas statistik mənbə sənədləri idi. Anket vərəqinə müəllimin imzası ilə kursda iştirak edənlərin tam siyahısı da əlavə olunurdu. Belə kurslarda iştirak edənlərin təxminən 5-10%-i köhnə əlifba ilə savadlı olur, qalanları isə hər iki əlifbada tam savadsızlar olurdu.

Savadsızlığın ləğv edilməsi yolunda təbliğat-təşviqat işləri ilə həmkarlar ittifaqları, komsomol təşkilatları, müxtəlif cəmiyyətlər, Orduda təbliğat şöbələri (əsgərlər arasında), müxtəlif klublar (məsələn Əli Bayramov Qadınlar Klubu), partiya təşkilatları nəzdində təbliğat-təşviqat şöbələri, müəssisələr nəzdində yaradılmış dərnəklər və s. məşğul olurdu.

---

¹ AMİK nəzdində YAƏK-nin fəaliyyəti haqqında. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Arxivi, Fond-103, t-1, iş-32, v-24.

Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultayın çağırılması zərurəti

Azərbaycanda 1922-ci ildən fəaliyyət göstərən Yeni Türk Əlifba Komitəsinin apardığı işlər nəticəsində Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 1924-cü il 27 iyun tarixli qərarı ilə yeni əlifba məcburi və dövlət əlifbası hesab olundu.

Belə bir dövrdə, təbii ki, Sovetlər Birliyi ərazisində yaşayan başqa türk-tatar xalqlarının bu məsələyə münasibəti və bu prosesin həmin xalqlar arasında yayılması diqqətdən kənar qala bilməzdi.

«Məhz bu məsələdə real mənzərəni öyrənmək üçün 1924-cü ildə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səməd Ağamalıoğlunun rəhbərliyi ilə xüsusi nümayəndə heyəti yaradıldı və bu

*heyət Simferopol, Daşkənd, Orenburq, Ufa və Kazan şəhərlərinə səfər edərək, orada yeni əlifbanın tərəfdarları və əleyhdarları ilə görüşlər keçirildilər».*¹

Bu səfərin yaranma zərurəti, səfər zamanı aparılan görüşlər, bu görüşlərdə ayrı-ayrı türk-tatar xalqları arasında yeni əlifba ideyasının həyata keçirilməsi yolunda meydana çıxan çətinliklər və bunların aradan qaldırılması tədbirləri və s. haqqında, yeni əlifba ideyasının həyata keçirilməsinin fəal iştirakçısı, milliyyətçə özbək olan Xalid Səid (1898-1937) 1929-cu ildə Bakıda nəşr etdirdiyi «Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım» adlı xatirə-memuarında² geniş bəhs edir. Qeyd edək ki, bu kitab birləşmiş yeni türk əlifbası ilə Azərbaycan dilində dərc olunan ilk kitabdır.

Müəllif bütün türk-tatar xalqları arasında yeni əlifba ideyası mənzərəsinin öyrənilməsi və bununla bağlı xüsusi səfərin təşkil edilməsi vacibliyini belə izah edir: *«Zatən osmanlılar, qazaxlar, özbəklər arasında da bu məsələ (latın əlifbası məsələsi-İ.İsaxanlı) yox deyildi; ancaq onlar bu məsələni ortaya atmağa cəsarət etməyirlərdi. Yeni əlifba vasitəsilə əldə*

---

¹ Ф.Агазаде, К.Каракашлы. Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения. Издание ВЦК НТА, Казань, 1928, стр.78.

² Xalid Səid. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım. Bakı, 1929.

*edilən müvəffəqiyyət komitəyə (Azərbaycan Yeni Türk Əlifba Komitəsi – İ.İsaxanlı) daha artıq cəsarət verdi. O, müvəffəqiyyətlərin yekununu göstərməyə və qonşu türk cümhuriyyətlərinin fikrini almağa qərar verdi. Bunun üçün bir konfrans çağırmaq lazımdır. Komitə bundan əvvəl onlar ilə (ayrı-ayrı türk-tatar xalqları ilə-İ.İsaxanlı) xüsusi surətdə görüşməyi daha müvafiq gördü. 1924-cü ilin sentyabr ayında bir heyət səfəriyyə təşkil edildi. Bunlar Şuralar ittifaqında olan bütün türk cümhuriyyətlərinin mərkəzlərinə gedəcək, səlahiyyətli adamlar ilə görüşəcəklərdir».*¹

Beləliklə, Səməd Ağamalıoğlu, Cəlil Məmməd-quluzadə, Vəli Xulufu və Xəlil Səiddən ibarət xüsusi heyət 1924-cü il sentyabrın 7-də SSRİ ərazisində yaşayan türk-tatar xalqlarının müxtəlif təbəqəli nümayəndələri ilə yeni əlifba xüsusunda görüşlər keçirmək məqsədilə Bakıdan yola düşdülər.

Dağıstanda yeni əlifbanın qəbulu üçün xüsusi iş görməyə, təbliğat aparmağa ehtiyac olmadığını yəqinləmiş heyət, Maxaçqalada dayanmağı lazım bilmir. «*Burada (Maxaçqalada – İ.İsaxanlı) qalmadıq, qalmaqda da lüzum yox idi. Çünki Dağıstan çoxdan öz fikrini bildirmişdi. Burada yeni əlifba xüsusunda müzakirə edilərsək heç bir şey yox idi. Dağıstan Azər-*

---

¹ Xəlil Səid. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım. Bakı, 1929, səh. 9.

*baycanla həmrəy idi. Buna görə də boş vaxt keçirmək istəmədik».*¹

Sentyabrın 10-da heyət Simferopola çatır. Burada onlar Kırım Universitetinin professoru Bəkir Çobanzadə ilə görüşür, (Bəkir Çobanzadə tezliklə Bakıya dəvət olunur, Universitetdə müəllimlik etməklə yanaşı, əlifba məsələləri ilə də ciddi məşğul olur, Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında yaradılmış Azərbaycan Yeni Türk Əlifba Komitəsinin (AYTƏK), sonralar isə Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifba Komitəsinin (ÜMYTƏK) elmi şurasına rəhbərlik edir) onun mənzilində çox qısa bir müddət söhbət etməklə yeni əlifba xüsusunda abu-havanı öyrəndikdən sonra, sentyabrın 13-də bir iclas keçirirlər. Bu səfər yolunda ilk iclas idi. Bu iclasda bir neçə iştirakçının ciddi etirazı ilə üzləşsələr də, son nəticə olaraq onların bəzilərini fikrindən döndərməyə, qalanlarının da fikrində yumşalmaya nail olurlar. Bu iclasda ərəb hürufatının ən nüfuzlu tərəfdarlarından olan Həsən Səbri Ayvazov son sözünü belə söyləyir: *«Hürufat məsələsini ümum türk-tatar xalqlarının rəyilə bunların qurultayında həll etmək, maarif və mədəniyyətimizin istiqbalı üçün ən sağlam, ən əmin, ən təhlükəsiz və doğru bir yol olduğuna qaneəm».*² İc-

---

¹ Xalid Səid. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım. Bakı, 1929, səh. 12.

² Yəni orada, səh. 23.

lasdan sonrakı abu-havanı Xalid Səid belə təsvir edir: *«Səməd ağa sözünü qurtararkən çox həyəcanlı, çox coşqun idi, gözlərində yeni əlifbanın eşq və sevdası parlayırdı... Səməd ağanın sevincinin hüdudu yox idi. İlk müvəffəqiyyət qazanan bir ordu komandanı kimi sevinirdi. Artıq Krım türkləri yeni əlifbaçılar tərəfə keçmiş hesab edilə bilərdi»*.¹

Baxçasarayda qısa səfər edən heyət «Tərcüman» qəzetinin mühərriri məşhur İsmayıl Qaspirinskinin evində qonaq olur. *«Yeni 2 binanı ziyarət etmədən keçməzdik. Bunlardan biri «Zəncirli mədrəsə», ikincisi isə Baxçasarayda çıxan «Tərcüman» qəzetəsinin mühərriri məşhur İsmayıl Qaspirinskinin evi idi. Qapı önündə İsmayıl bəyin oğlu Rüfət bəy bizi qarşıladı. Burası kiçik bir həyat idi. Həyatın solundakı alçaq bina «Tərcüman» qəzetəsinin mətbəəsi, qarşıdakı ikiqat bina isə İsmayıl bəyin yaşadığı ev idi. Sağdakı kiçik qapıdan evin baxçası ilə içəri qisminə girilirdi. Baxçanın o biri tərəfində, yüksək bir yerdə yapılmış şüşəbənd otağın Qaspirinskinin yaz zamanlarında çalışdığı otaq olduğunu söylədilər»*.²

Bu səfərdən sonra yenidən Simferopola döən heyət sentyabrın 15-də maarif evində daha bir iclas keçirir. Bu müzakirələrdə, əsasən, ərəb əlifbasının

---

¹ Xalid Səid. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım. Bakı, 1929, səh. 30.

² Yenə orada, səh. 36-37.

islahı tərəfdarlarının fəallıq göstərməsinə baxmayaraq, geniş müzakirələrdən sonra burada da yeni əlifba tərəfdarlarının sayının artmasına nail olunur. Bu iclasda Xalid Səid ərəb əlifbasının islahı ideyasını Molla Nəsrəddinin məşhur lətifəsi ilə müqayisə edir: *«Məşhur Molla Nəsrəddin bir gün bir leylək tutmuş, uzun ayaqları və biçimsiz dimdiklərindən bildiyi quşlara bənzəmədiyini görmüş, bunu quşa bənzətmək istəmiş, çox biçimsiz olan dimdiyini dibindən, ayaqlarını da yarısından kəsmiş, «bax indi quşa bənzədin» demiş... Hurufatın islahı eynilə Molla Nəsrəddinin leyləyidir. Bilmirəm belə bir leyləyin yaşayacağına ümid edəcək qədər sadələvh bir adam aramızda tapıla bilərmi?»*¹

Beləliklə, Krımdakı görüşlər ümidverici nəticələrlə başa çatır və heyət Moskvaya, oradan da, qısa müddət qaldıqdan sonra, Daşkəndə yola düşür. Daşkənddə rəsmi söz sahibləri ilə fikir mübadiləsi aparmaq mümkün olmasa da, keçirilən toplantılardan, müzakirələrdən belə nəticəyə gəlmək olardı ki, *«özbək və türkmən mütəxəssisləri yeni əlifba tərəfində idi. Qazaxlar isə yeni əlifbanı qəti surətdə qəbul etməyəcəklərini bildirmişlərdi, lakin məsələnin ümumi türkoloji qurultayında həll edilməsinin əleyhinə deyildirlər. Belə bir qurultay çağırıldığı təqdirdə işti-*

---

¹ Xalid Səid. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım. Bakı, 1929, səh. 42-43.

rak edəcəklərinə dair söz verdilər. Qurultayda ərəb əlifbasının qələbə çalacağına əmin kimi idilər».¹

Daşkənd görüşləri belə qeyri-müəyyən bir ruhda başa çatsa da, məsələnin türk-tatar xalqlarının ümumi qurultayında həll olunacağı səviyyəsinə gəlməsini, müəyyən mənada, hər iki tərəf üçün ürəkaçan hesab etmək olardı. Çünki hər iki əlifba tərəfdarları bu qurultayda öz qələbələrinə güvənir kimi görünürdülər.

Daşkənddə keçirilən bu görüşlərdən sonra növbəti görüşlər Orenburqda, Ufada və Kazanda olmalı idi. Lakin oktyabrda Bakıda dərslər başladığına görə texnikumda dil və ədəbiyyat müəllimi işləyən Xəlil Səid oktyabrın 10-da geriyyə – Bakıya qayıdır. Qarşıdakı görüşdə haqqında qeydlər aparmağı Vəli Xulufu öhdəsinə götürür. Təəssüf ki, Vəli Xulufunun bu barədə heç bir yazısına rast gəlmədik. Amma Xəlil Səidin xatirələrindən aydın olur ki, həmin səfər oktyabrın 25-də başa çatır. Xatirələrdən bu da aydın olur ki, Ufa görüşlərindən çox razı qalan heyət, Orenburq və Kazandan narazı qayıtmışdı. Türk-tatar xalqları arasında yeni əlifba ilə bağlı vəziyyət bu səfərdən sonrakı dövr üçün belə ümumiləşdirilirdi: «1924-cü ilin axırlarında Şuralar İttifaqı daxilindəki cumhuriyyətlərdən Azərbaycan, Krım, Dağıs-

---

¹ Xəlil Səid. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım. Bakı, 1929, səh. 61.

tan, Başqırdıstan cumhuriyyətləri, Gürcüstan və Ermənistan türkləri yeni əlifbanı qəbul edəcəklərinə dair son sözlərini vermişdilər. Türkiyə cumhuriyyəti tərəddüd və şübhəli bir halda idi. Qazağıstan və Tatarıstanda qəbul edəmiyəcəklərini qəti olaraq bildirmişlər idi. Ancaq məsələ hələ tamamilə həll edilməmiş, ayrı-ayrı cumhuriyyətlər tərəfindən vəqə olan təklifə görə, ümumi bir qurultay çağırılmasının qəti surətdə lazım olduğu anlaşılmışdı».¹

Bu qurultayda yuxarıda sadalananlardan başqa, bir sıra ayrı yerlərdən də (Türkiyə, İran, Əfqanıstan və. s) türklərin və xeyli sayda mütəxəssislərin dəvət olunacağını nəzərə alsaq, vəziyyətin kifayət qədər qeyri-müəyyən olduğunu anlamaq çətin deyil.

Türkoloji qurultayın çağırılması haqqında bundan əvvəl də fikirlər olsa da², məhz türk-tatar xalqlarının yaşadıkları yerlərə edilən bu səfər, belə bir qurultayın çağırılmasının qaçılmaz və çox vacib olduğunu sübut etdi.

Bu işlərin davamı olaraq Bakıda Türkoloji qurultayın keçirilməsi məsələsi reallaşdı.

---

¹ Xalid Səid. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım. Bakı, 1929, səh. 86.

² Е.Д.Поливанов. Проблема латинского шрифта в турецких письменностях, вст. статья, Москва, 1923; АМİK nəzdində YAƏK-nin fəaliyyəti haqqında. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Arxivi, Fond-103, t-1, iş-39 (A.N.Samoyloviçin 21 mart 1924-cü il tarixli genişəhatəli məruzəsi).

Qurultaya ciddi hazırlıq məqsədilə qurultayqabağı Ümumazərbaycan müəllimlər konfransı çağırılmışdı. Bu konfrans fevralın 15-dən 19-a qədər davam etdi. Konfransda, Fərhad Ağazadə qurultayda edəcəyi məruzə haqqında geniş məlumat vermiş, eləcə də, yeni əlifbaya keçid prosesinin sürətləndirilməsi vacibliyindən danışıbmışdır. Onun bu fikri konfransın sonunda qəbul edilən qərar da öz əksini tapmışdır. Qərar qeyd edilirdi ki, biz başqa türk-tatar xalqlarının latın əlifbasına keçmələrini gözləməməliyik. Azərbaycan, bir dəqiqə belə dayanmadan, əhəlinin savadsızlığını yeni əlifba ilə aradan qaldırmalı və bu məsələdə başqalarına nümunə olmalıdır.

Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultayın işində Fərhad Ağazadə böyük fəallıq göstərmiş, martın 1-də keçirilən sayca 6-cı iclasda «türk dilində yazı qaydaları» mövzusunda məruzə etmişdir. O, məruzəsində, əsasən, belə bir tezis irəli sürür ki, «*türk-tatar dünyasında mövcud olan 3 əlifbadan, dəyişilməmiş şəkildə köhnə ərəb əlifbası türk dilinin yazı qaydalarına heç uyğun gəlmir, islah edilmiş ərəb əlifbası bu tələbləri qismən ödəyir, Azərbaycanda qəbul edilən yeni əlifba isə, heç bir istisnasız, dilin fonetik xüsusiyyətlərinə tamamilə cavab verir*». Qurultayda həm ərəb əlifbası tərəfdarlarının, həm də latın əlifbası tərəfdarlarının iki əsas məruzə ilə çıxış etməsi nəzərdə tutulmuşdu. Latınçılar

tərəfindən edilən məruzələrdən biri məhz Fərhad Ağazadənin məruzəsi idi.

Qurultayda əlifba məsələsi ilə bağlı əsas hadisələr martın 4-də keçirilən sayca 12-ci səhər iclasında baş verir. Fərhad Ağazadə bu iclasda əsaslı dəlillərlə ərəb əlifbasının islahınının qəbul edilməz olduğunu və onun latın əlifbası ilə əvəz edilməsinin qaçılmaz olduğunu sübut etməyə çalışır. Bu məsələ ətrafında ciddi mübahisə düşür və çoxsaylı çıxışlardan sonra, həmin gün axşam iclasında həm ərəb əlifbası tərəfdarlarının, həm də latın əlifbası tərəfdarlarının irəli sürdükləri təkliflərin səsə qoyulması qərara alınır.

Beləliklə, 19-cu əsrin ortalarından M.F.Axundovla başlayan və Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra yeni vüsət alan yeni əlifba ideyası, 1926-cı il fevralın 26-dan martın 6-a qədər davam edən Birinci Beynəlxalq Türkoloji qurultayda müzakirə edilərək, qurultayın 4 mart tarixli 13-cü iclasında səsverməyə qoyuldu. Bu tarixi səsvermə nəticəsində 101 nəfər latın əlifbası tərəfdarlarının təklifinə, 7 nəfər ərəb əlifbası tərəfdarlarının təklifinə səs verdi, 9 nəfər isə bitərəf qaldı və beləliklə də, latın əlifbasının bütün Türk-tatar respublikalarında tətbiq edilməsi yolunda çox ciddi bir qərar qəbul edildi: *«Yeni türk (latın) əlifbasının ərəb əlifbası və islah olunmuş ərəb əlifbası üzərində üstünlüyünü və texniki asanlıqını, eləcə də ərəb əlifbası ilə müqayisədə*

*yeni əlifbanın mədəni-tarixi və tərəqqi baxımından böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq, qurultay yeni əlifbanı qəbul edir və onun həyata keçirilmə yollarını hər bir türk-tatar respublikasının öz öhdəsinə buraxır».*¹

Qurultay, bu məsələdə çox uğurlu işlər görmüş Azərbaycanın təcrübəsindən istifadə etməyi də türk-tatar və başqa xalqlara tövsiyə etmişdi.

Bu qurultaydan sonra, təxminən, 1 il ərzində, demək olar ki, türk-tatar xalqlarının yaşadıkları bütün ərazilərdə yeni əlifbanın həyata keçirilməsi üçün yerli əlifba komitələri yaradılmışdı.

---

¹ Первый Всесоюзный Тюркологический съезд, 26 февраля-5 марта 1926 (стенографический отчет), Баку-АССР, 1926 г, стр. 401.

Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifba Komitəsinin yaranması

Qurultay başa çatdıqdan bir gün sonra, Səməd Ağamalıoğlunun təşəbbüsü ilə, qurultayda latın əlifbası lehinə səs vermiş türk-tatar xalqları nümayəndələrinin ayrıca bir xüsusi iclası keçirildi və yeni əlifbanın ümumittifaq miqyasda həyata keçirilməsi prosesinə təkan vermək və bunu tənzimləmək məqsədilə, bir mərkəzi təşkilatın yaradılması vacibliyi haqqında fikir meydana çıxdı. Belə bir təşkilatın yaradılmasına qədər bu funksiyanı, bu sahədə ilk addım atmış və xeyli təcrübəsi olan AYTƏK-in həyata keçirməsi planlaşdırıldı. Lakin tezliklə bu məsələ ilə köməkçi bir iş kimi yox, xüsusi bir iş kimi məşğul olacaq təşkilata ehtiyac bütün ciddiliyi ilə duyulmağa başladı.

1927-ci il fevralın 13-də Moskvada SSRİ MİK-nin sessiyası keçirilirdi. Sessiyada SSRİ ərazisində yaşayan türk-tatar xalqlarının nümayəndələrinin də iştirak etdiyindən istifadə edən Səməd Ağamalıoğlu, onların iştirakı ilə ayrıca bir toplantı keçirir və yeni əlifba hərəkatının Ümumittifaq miqyasda həyata keçirilməsi prosesini tənzimləmək məqsədilə xüsusi bir təşkilat yaratmağı təklif edir. S.Ağamalıoğlunun bu təklifi müsbət qarşılanır və elə oradaca bu işlə məşğul olmaq üçün onun sədrliyi ilə 7 nəfərdən ibarət xüsusi komissiya yaradılır. Komissiya türk-tatar xalqlarına yaşadıqları yerlərdən öz xüsusi namizədlərini irəli sürmələri barədə müraciət edir. Təxminən 2 ay müddətində namizədlərin siyahısı toplanır və 39 nəfərdən ibarət komitə heyəti müəyyənləşdirilir. Bu rəqəm respublikalar arasında belə bölünmüşdü: Azərbaycan–4, Gürcüstanda yaşayan türklər–1, Ermənistanda yaşayan türklər–1, Naxçıvan–1, Özbəkistan–4, Türkmənistan–2, Başqırdıstan–2, Tacikistan–1, Dağıstan–2, Qazaxıstan–3, Qırğızıstan–1, Krım–1, Tatarıstan–2, Qara Qalpək–1, Şimali Qafqaz (Dağıstandan əlavə) –3, ayrı-ayrı təşkilatlardan–10.

Nəhayət, SSRİ MİK-nin 11 may 1927-ci il tarixli sərəncamı ilə yeni əlifba hərəkatının Ümumittifaq miqyasda həyata keçirilməsini tənzimləmək məqsədilə Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifba Komitəsi (ÜMYTƏK) yaradıldı və Səməd Ağamalıoğlu bu ko-

mitənin sədri seçildi. Komitənin əsas nümayəndəliyi Moskvada yerləşsə də, sonralar 1928-ci ilin may ayının 1-dən etibarən komitə Bakıya köçürüldü.

ÜMYTƏK-nin birinci plenumu

Komitə yaradıldıqdan təxminən 3 həftə sonra, 1927-ci il iyunun 3-də ÜMYTƏK-nin ilk plenumu Bakıda çağırıldı. Plenumun çağırılmasını zəruri edən əsas səbəb, müxtəlif respublikalarda hazırlanmış əlifba layihələri arasında böyük fərqlərin olması və hər layihə sahibinin öz layihəsini ciddi müdafiə etməsi idi. Bu işə nəticədə yeni əlifba hərəkətinə ciddi mənfi təsir göstərəcək qədər təhlükəli ola bilərdi. Odur ki, vaxt itirmədən, bütün türk-tatar xalqlarını razı salacaq vahid əlifba formasına gəlmək, başqa sözlə, layihələrin unifikasiyasına (birləşdirilməsinə) nail olmaq lazım idi və elə buna görə də bu plenuma «unifikasiya plenumu» adı verilmişdi. Plenuma, əsasən, yeni əlifbanı artıq qəbul etmiş və yaxud qəbul etməyə rəsmi razılığını vermiş yerlərdən nümayən-

dələr dəvət olunmuşdu. Bununla yanaşı azsaylı xalqlar adından da, Moskvadan millətlərarası məsələlərlə məşğul olan mərkəzi təşkilatdan nümayəndələr var idi. Bir neçə gün davam edən müzakirələr nəticəsində, iyunun 6-da müxtəlif Türk-Tatar respublikaları tərəfindən təqdim edilmiş əlifba layihələrinin unifikasiya edilməsinə nail olundu və Birləşdirilmiş Yeni Türk Əlifbası qəbul edildi.¹ Unifikasiya edilmiş əlifbanın qəbul edilməsi, yeni əlifbaya keçməkdə tərəddüd edən xalqların son inadını qırmış kimi görünürdü. «*O, (ərəb əlifbası–İ. İsaxanlı) bir daha dirilə bilməyəcək, bundan sonra ömrünü, yaşayan mətbuat dünyasında, mətbəələr aləmində deyil, arxivlər istirahətgahında keçirəcəkdir*».² Təqdim edilmiş layihələr arasında birləşdirilmiş yeni Türk əlifbasına ən yaxını AYTƏK-nin hazırladığı variant idi.

Fərhad Ağazadə plenumun işində çox fəal iştirak etmiş, birləşdirilmiş əlifbada hərflərin düzülüşünün, əsasən, Azərbaycan variantı üzrə aparılmasında məhz onun fikri keçərli olmuşdur. Belə ki, Qırğızıstan nümayəndəsi hərflərin düzülüşü üçün, ərəb və latın əlifbalarının hər ikisindən götürülmüş ortaq sistemə əsaslanan Qırğız variantını təklif edəndə, Fərhad

---

¹ Ф.Агазаде, К.Каракашлы. Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения. Издание ВЦК НТА, Казань, 1928, стр. 85.

² Xalid Səid. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım. Bakı, 1929, səh. 145.

Ağazadə buna ciddi etiraz etmiş və yeganə düzgün variantın Azərbaycan variantı olduğunu kəsərli dəlillərlə sübut etmişdir.¹

---

¹ Ф.Агазде. Материалы по унификации проектов нового тюркского алфавита. Издание ВКНТА, Баку, 1927, стр. 38.

ÜMYTƏK-nin ikinci plenumu

1928-ci ilin yanvar ayının 7-də ÜMYTƏK-nin 2-ci plenumu Daşkənddə çağırıldı. Bu plenumda iştirak etmək üçün ÜMYTƏK Fərhad Ağazadəyə 19 dekabr 1927-ci il tarixdə dəvətnamə göndərir və onun bütün xərclərinin ödənilməsini öz üzərinə götürür.¹ Bu plenumda müzakirə olunan əsas məsələ, Bakı plenumunda unifikasiyaya nail olunduqdan sonrakı dövrdə yerli əlifba komitələrində görülən işlər idi. Bununla bağlı Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan və Şimali Qafqaz əlifba komitələrində görülən işlərə aid məruzələr dinlənildi. Nəticə olaraq, plenum ÜMYTƏK-nin fəaliyyətinin daha da ge-

---

¹ Fərhad Ağazadənin fondu. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivini, Fond-515, t-1, iş-45, v-13.

nişləndirilməsi, yerli əlifba komitələrinə diqqətin artırılması, bu əlaqələrin gücləndirilməsi məsələsinin vacibliyini qeyd edir.

Fərhad Ağazadə Daşkənd plenumunun işində fəal iştirak etmişdir. Plenumda bir sıra nətiqlər Azərbaycanı unifikasiya edilmiş əlifbaya keçməməkdə suçlayırdılar. Unifikasiya edilmiş əlifbanın qəbul olduğu Bakı plenumundan, təxminən 6 ay müddət keçsə də, Azərbaycanın unifikasiya edilmiş əlifba istiqamətində heç bir addım atmaması ona qarşı bu tip iradlara əsas vermişdi. (Azərbaycan unifikasiya istiqamətində ilk praktik addımını yalnız 1928-ci il oktyabr ayının 27-də AYTƏK-nin xüsusi iclasında, unifikasiya edilmiş əlifbanın 2 hərfini – «ş» və «ь» (indiki «ş» və «ı») hərflərini qəbul etməklə atdı).¹

Plenumun yanvarın 9-da keçirilən 3-cü iclasında Fərhad Ağazadə orfoqrafik konfransın keçirilməsi zərurəti (bu orfoqrafik konfrans plenumdan təxminən 2 həftə sonra, yanvar ayının 25-30 aralığında Bakıda Xalq Maarif Komissarlığı (XMK) və AYTƏK təşkilatçılığı ilə çağırıldı) və yeni əlifbanın uğurla həyata keçirilməsi üçün xüsusi təbliğatçıların hazırlanması məqsədilə Moskvada keçirilən yay kursları haqqında məlumat verməklə yanaşı, Azər-

---

¹ Стенографический отчет третьего пленума Всесоюзного Центрального Комитета Нового Тюркского Алфавита заседавшего в городе Казани от 18-го по 23-е декабря 1928 года, стр. 198.

baycanda unifikasiya edilmiş əlifbaya keçid prosesinin özünəməxsusluğundan danışır. O, qeyd edir ki, əlifbanın unifikasiya edilməsinə 1927-ci ildə nail olunmuşdursa da, Azərbaycanda bu hərəkət təxminən 5 il əvvəl, 1922-ci ildən başlamışdır. Bu müddətdə Azərbaycanda hələ unifikasiya edilməmiş əlifba ilə xeyli işlər görülmüşdür, çoxlu sayda ədəbiyyat, xüsusən də dərsliklər çap edilmişdir. Odur ki, birdən-birə bütün bunları atıb tələsik unifikasiya edilmiş əlifbaya keçmək Azərbaycanın həyatında xeyli çətinliklər yaradar. Azərbaycan unifikasiya edilmiş əlifbaya keçir, lakin tədrisən, pillə-pillə.

Bu iclasda prof. L.İ.Jirkov Azərbaycana ayrılan maliyyə yardımının dayandırılması təklifi ilə çıxış edərkən, Fərhad Ağazadə qeyd edir ki, Azərbaycanda işlər sona yetişmək üzrə olsa da, hal-hazırda maliyyə dəstəyinə böyük ehtiyac var. Xüsusən də buraxılan qəzetlərin buna ehtiyacı var. Yeni əlifbanın həyata keçirilməsində böyük rolu olan qəzetlər, onsuz da maliyyə problemləri üzündən vaxtlı-vaxtında və lazımı tirajlarla çıxa bilmir.

Plenumun yanvarın 10-da keçirilən 4-cü iclasında Azərbaycanda unifikasiya məsələsi yenidən müzakirə obyektinə çevrilir. ÜMYTƏK-nin üzvləri Mahmud Nedim (Kırım) və Osman Alıyev (Özbəkistan) yenidən Azərbaycanı unifikasiya edilmiş əlifbaya keçməməkdə, bununla da bu istiqamətdə görülən

ümumi işlərə mənfi təsir göstərməkdə, üstəlik Fərhad Ağazadənin özünü də 1927-ci ilin yayında Moskvadakı yay kurslarında mühazirələr oxuduğu zaman unifikasiya edilmiş əlifbanı yox, Azərbaycan əlifbasını təbliğ etməkdə suçlayırlar. Bu fikirlərin yanlış olduğunu söyləyən Fərhad Ağazadə deyir: *«Mən əlifbanın yaranma tarixi ilə bağlı mühazirələr oxumaq üçün dəvət olunmuşdum və təbii ki, bununla əlaqədar, prosesin hər məqamını izləməliydim, əlbəttə Azərbaycan əlifbası haqqında da deməliydim. Kursların proqramını mən yox, ÜMYTƏK-si müəyyən etmişdi. Mühazirələrin mətni dəqiqliylə yazılmış və hazırda çap olunmaq üzrədir və güman edirəm ki, yaxın günlərdə hazır olar. (ÜMYTƏK-nin qarşısına qoyduğu əsas məsələlərdən biri də yeni əlifba hərəkatını uğurla həyata keçirmək üçün savadlı təbliğatçı-instrukturların hazırlanması idi. Məhz bu məqsədlə 1927-ci ilin iyun ayının 18-dən avqust ayının 18-ə qədər Moskvada 1 aylıq xüsusi kurslar təşkil edilmişdi. Bu kurslarda əsas mühazirəçilərdən biri də Fərhad Ağazadə idi. Bu kurslarda oxunan mühazirələrin mətnlərinin dərc olunması haqda bir neçə mənbədə məlumatlar olsa da¹, təəssüf ki, onları hələ-*

---

¹ Культура и письменность Востока. Сборник Всесоюзного Центрального Комитета Нового Тюркского Алфавита. Книга первая. Москва-1928, стр. 19; Стенографический отчет второго пленума Всесоюзного Центрального Комитета Нового Тюркского Алфавита заседавшего в городе Ташкенте от 7-го по 12-е января 1928 года, стр.127; Gövhər Ağazadənin xatirələri. Творческий путь

lik əldə edə bilməmişik – İ.İsaxanlı) *Mən Mahmud Nedimdən xahiş edirəm onları diqqətlə oxusun. Mən paralel olaraq əlifbanın bütün məqamlarından danışmışam və unifikasiya edilmiş əlifbanı müdafiə etmişəm*».¹

Yanvarın 11-də keçirilən 5-ci iclasda Fərhad Ağazadə çıxış edərək dərslərlərin çapı, yerlərdə kursların açılması və s. ilə bağlı fikirlər söyləyir, eləcə də AYTƏK-nin başqa respublikaların əlifba komitələrini ədəbiyyatla təmin etməsindən danışıaraq qeyd edir ki, AYTƏK ona müraciət edən heç bir əlifba komitəsini əliboş qaytarmamış, imkan dairəsində, az sayda olsa da, ədəbiyyatla təmin etmişdir.

Bu dövrdə, demək olar ki, bütün türk-tatar respublikalarında ÜMYTƏK-nin yerli komitələri fəaliyyət göstərir, yeni əlifbaya keçid məsələsi xüsusi dekretlərlə rəsmiləşdirilirdi. 1928-ci il ərzində bir sıra respublikalarda yeni əlifbaya keçidlə bağlı xeyli vacib qərarlar qəbul edilmişdi:

- *latın əlifbasının dövlət əlifbası elan olunması haqqında Türkmənistan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 3 yanvar 1928-ci il tarixli qərarı.*

журналиста Агазаде Фахрад Рагим оглы. Fərhad Ağazadənin fondu. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivini, fond-515, təsvir-1, iş-70, vərəq-5.

¹ Стенографический отчет второго пленума Всесоюзного Центрального Комитета Нового Тюркского Алфавита заседавшего в городе Ташкенте от 7-го по 12-е января 1928 года, стр. 126-127.

- *2 il müddətində Tatarıstanda latın əlifbasına keçirilməsi haqqında Tatarıstan Vilayət Komitəsinin 29 yanvar 1928-ci il tarixli qərarı.*
- *latın əlifbasının dövlət əlifbası elan olunması haqqında Özbəkistan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi 3-cü sessiyasının 8 mart 1928-ci il tarixli qərarı.*
- *latın əlifbasının dövlət əlifbası elan olunması haqqında Krım respublikası Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 9 may 1928-ci il tarixli qərarı.*
- *latın əlifbasının dövlət əlifbası elan olunması haqqında Başqırdıstan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 11 may 1928-ci il tarixli qərarı.*
- *RSFSR-da yaşayan türk azsaylı xalqları üçün yeni türk əlifbasının qəbul edilməsilə bağlı SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə təklif verilməsi haqqında RSFSR Xalq Maarifi Komissarlığı kollegiyasının 23 may 1928-ci il tarixli qərarı.*
- *1 yanvar 1929-cu ildən etibarən rəsmən latın əlifbasına keçirilməsi haqqında Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 21 iyul 1928-ci il tarixli qərarı.*
- *latın əlifbasının dövlət əlifbası elan olunması haqqında Dağıstan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı.¹*

---

¹ Fərhad Ağazadənin fondu. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, Fond-515, t-1, iş-19.

Bu proses getdikcə daha da geniş vüsət alırdı.

1928-ci il fevralın 20-də, Daşkənt plenumunun nəticələrinə uyğun olaraq, ÜMYTƏK respublikalardakı bütün yerli təşkilatlarına onların fəaliyyət prinsiplərini özündə əks etdirən müraciət göndərir.¹ Müraciətdə qeyd edilir ki, Yeni əlifbanın həyata keçirilməsi üçün tədbirlər planı əsasən aşağıdakı 2 hissədən ibarət olmalıdır.

1. ÜMYTƏK-nin yerli təşkilatlarının əsas vəzifəsi olan təbliğat işlərinin geniş miqyasda həyata keçirilməsi.

- *Xüsusi təşkil edilmiş kurslarda yeni əlifba ideyasını həyata keçirəcək təbliğatçıların hazırlanması;*
- *Yeni əlifba ilə savadsızlığın ləğv edilməsi üçün xüsusi kursların yaradılması;*
- *Yeni əlifba lehinə və köhnə ərəb əlifbası əleyhinə nəşrlərin həyata keçirilməsi;*
- *Yeni əlifba hərəkətinin həyata keçirilməsi üçün köməllü cəmiyyətlərin xidmətindən istifadə etmək və onların bu yolda fəaliyyətini istiqamətləndirmək;*
- *Yeni əlifba ilə qəzet və jurnalların dərc olunması.*

2. Əlifba islahatının həyata keçirilməsində müxtəlif dövlət təşkilatları ilə birgə işlərin aparılması.

---

¹ Fərhad Ağazadənin fondu. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, Fond-515, t-1, iş-57.

- *Yeni əlifba ilə dərslər deyəcək müəllim kadrlarının hazırlanması və tədris metodikasının öyrədilməsi məqsədilə xüsusi kursların təşkilində Xalq Maarif Komissarlığına (XMK) köməklik göstərmək.*
- *Mövcud mürəttiblərin (yazı makinaçıları) yeni əlifba ilə işləmələrini təmin etmək məqsədilə yenidən hazırlanma kurslarının təşkili, eləcə də yeni mürəttiblərin hazırlanması üçün xüsusi kursların yaradılması və s. işlərdə poliqrafiya təşkilatlarına köməklik göstərmək;*
- *Məktəblərin və xüsusi kursların yeni əlifba ilə olan dərslərlə təmin edilməsi;*
- *Yeni Türk Əlifbasının tətbiqində meydana çıxan elmi problemlərin XMK ilə birlikdə həll edilməsi.*

Digər tərəfdən ÜMYTƏK-in yerli təşkilatları ictimai təşkilatlar olduğundan onların yeni əlifbanın həyata keçirilməsi ilə bağlı qanun layihələrinin hazırlanmasında, eləcə də, bu məsələlərlə bağlı hökumətin keçirdiyi bütün tədbirlərdə iştirak etmələrinin vacibliyi vurğulanırdı.

Yeni əlifba hərəkəti uğur qazandıqca, fəaliyyət dairəsi də genişlənir və təbii ki, maliyyə xərcləri də artırdı. Hələlik çox ciddi problemlər olmasa da, mərkəzdən ayrılan vəsaitin tədricən azalacağı görünürdü. Bu hal ÜMYTƏK-ni yeni maliyyə mənbələri axtarmağa məcbur edirdi. Bunun üçün vilayətlərdə, quberniyalarda və başqa ərazi vahidlərində yerləşən

hər cür yerli təşkilatların - dövlət və ictimai (komsomol, həmkarlar və. s) təşkilatların yerli əlifba komitələrinin maliyələşdirilməsinə cəlb olunması lazım idi. Bu məqsədlə, 1928-ci il aprelin 25-də ÜMYTƏK özünün bütün yerli təşkilatlarına onların maliyyələşmə xüsusiyyətlərini və bunun mümkün yollarını özündə əks etdirən müraciət göndərir.¹ Bu məsələdə yerli əlifba komitələrinin fəallığı yerlərdə ümumi işin necə gedəcəyinə birbaşa təsir göstərən amil kimi qiymətləndirilirdi.

---

¹ Fərhad Ağazadənin fondu. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, Fond-515, t-1, iş-57.

Yeni əlifba tarixinin yazılması

Daşkənd plenumunda çıxış edənlərdən biri – professor Yakovlev artıq yeni əlifba yolunda görülən işlərin sistemləşdirilməsi, bütün mövcud sənədlərin, protokolların toplanması və bu tarixi hərəkət haqqında ciddi bir əsərin yazılmasının vacibliyini qeyd etmişdi. Bu məsələ ilə bağlı ÜMYTƏK-nin müraciət etdiyi şəxs məhz Fərhad Ağazadə oldu. 1928-ci il martın 26-da ÜMYTƏK Fərhad Ağazadəyə yazılı müraciət edərək Professor Bəkir Çobanzadə ilə birlikdə yeni türk əlifbasının tarixi haqqında kitab yazmağı xahiş edir.¹ Bununla bağlı Fərhad Ağazadə 2 aprel 1928-ci il tarixli məktubla ÜMYTƏK-ə mürə-

---

¹ Fərhad Ağazadənin fondu. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivini, Fond-515, t-1, iş-40, v-1.

ciət edərək məsələnin bir qədər konkretləşdirilməsini (bu kitabda əsasən hansı məsələnin üzərində geniş dayanılması zərurəti, kitabın həcmi, başa çatdırılması müddət və s.), eləcə də ÜMYTƏK-də və yerli komitələrdə bununla bağlı olan bütün materialların verilməsini xahiş edir.¹ Nəhayət, məktublaşmalar nəticəsində (11, 24 aprel 1928 tarixli məktublar) Yeni əlifba tarixi haqqında yazılacaq kitabda aşağıdakı məqamların nəzərə alınması müəyyənləşdirilir.

1. *Ümumiyyətlə əlifbanın tarixi barədə qısa məlumat;*
2. *Ərəb əlifbasının qavranılmasında olan çətinliklər;*
3. *Yeni əlifba uğrunda mübarizənin tarixçəsi (M.F.Axundovun bu yolda fəaliyyəti, birinci türko-loji qurultay, yeni əlifba yolunda müxtəlif respublikalarda aparılan işlər və s.);*
4. *«Ərəbistlər» və «latınçılar»ın mübarizəsi geniş miqyasda (Azərbaycan, Tatarıstan və s.);*
5. *ÜMYTƏK birinci və ikinci plenumlarının bu məsələlərdə rolu;*
6. *Respublikalarda yeni əlifbanın həyata keçirilməsində atılan addımlar, bu yolda əldə edilən nəticələr, unifikasiya məsələləri.*

Eyni zamanda, ÜMYTƏK Fərhad Ağazadənin istədiyi kimi mövcud olan bütün mümkün material-

---

¹ Fərhad Ağazadənin fondu. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, Fond-515, t-1, iş-31, v-2-3.

larla onun vaxtlı-vaxtında təmin olunacağını öz üzərinə götürür.¹

Beləliklə, Fərhad Ağazadə 12 çap vərəqi həcmində, ümumi qonorar 120 rubl, ilk ödəniş 36 rubl (ümumi məbləğin 30%) olmaqla yeni əlifba tarixini rus dilində, 1 oktyabr 1928-ci il tarixə qədər yazdığı öhdəsinə götürür. Monoqrafiyanın Bəkir Çobanzadə ilə birlikdə yazılması nəzərdə tutulsa da, (ÜMYTƏK-nin Fərhad Ağazadəyə yazdığı 11 aprel 1928-ci il tarixli məktubda monoqrafiyanın yazılması ilə bağlı Bəkir Çobanzadənin razılığının olduğu da bildirilirdi) bu kitab², Azərbaycanın ilk tarixçi-etnoqraflarından biri, ÜMYTƏK-nin üzvü Qəhrəman Qaraqaşlı ilə birlikdə yazıldı. Təəssüf ki, bu dəyişikliyin səbəbini arxiv materiallarında və başqa mənbələrdə tapa bilmədik. Kitabın çap olunması ilə bağlı Fərhad Ağazadə 25 noyabr 1928-ci il tarixdə Kazana ezam olunur və dekabrın ortalarında kitab hazır olur. Həcm baxımından kitabın təxminən 2/3-ni təşkil edən birinci hissə Fərhad Ağazadə tərəfindən yazılmışdır. «Krasnaya Tatariya» qəzetinin 23 dekabr 1928-ci il tarixli 298-ci sayında kitabın ikinci hissəsindən fərqli olaraq, birinci hissə haqqında yüksək

---

¹ Fərhad Ağazadənin fondu. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, Fond-515, t-1, iş-31, 40.

² Ф.Агазаде, К.Каракашлы. Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения. Издание ВЦК НТА, Казань, 1928.

fikirlər söylənilmiş və Fərhad Ağazadənin buraya daxil olan oçerklərinin daha böyük tirajla (mövcud tiraj 2000 nüsxə idi) ayrıca çap olunması tövsiyə edilmişdi.¹

---

¹ Fərhad Ağazadənin fondu. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, Fond-515, t-1, iş-55, v-87.

ÜMYTƏK-nin Bakıya köçürülməsi və Rəyasət Heyətinin ilk iclasları

1928-ci il may ayının 1-dən etibarən ÜMYTƏK Moskvadan Bakıya köçürüldü. Bu köçürülmə komitənin işində müəyyən durğunluğa səbəb oldu. Bir tərəfdən, Moskvada mövcud aparatın ləğv edilməsi, Bakıda yeni aparatın formalaşdırılması, digər tərəfdən də yeni formalaşdırılmış aparat tərəfindən Moskva dövründə görülən işlərin təhlili, sistemləşdirilməsi və buna uyğun yeni planların qurulması müəyyən vaxt tələb edirdi. Buna baxmayaraq, işin vacibliyini yaxşı başa düşən yeni heyət komitənin işində ciddi durğunluğun yaranmasına yol verməmək üçün əzmlə çalışırdı.

ÜMYTƏK Bakıya köçürülən kimi Fərhad Ağazadə, aylıq 190 rubl məvaciblə komitəyə «elmi işçi və in-

formator» vəzifəsinə dəvət olunur və 1930-cu ilin iyun ayının 1-ə qədər bu vəzifədə işləyir. (Sonradan komitənin yenidən Bakıdan Moskvaya köçürülməsi ilə əlaqədar bu vəzifədə fəaliyyətini dayandırmalı olur).

Artıq Bakıya köçdükdən təxminən ayyarım sonra, iyun ayının 22-24-də ÜMYTƏK Rəyasət Heyətinin 5 iclası çağırıldı. Bu iclasların hamısının iştirakçısı olan Fərhad Ağazadə yeni türk əlifbasının fonetik xüsusiyyətləri (iyunun 22-23-də səhər iclasları), Osetin əlifbasının unifikasiya edilmiş əlifbaya uyğunsuzluğu (iyunun 22-də səhər iclası), bəzi nəşriyyatların birləşdirilməsi və savadsızlığın ləğv edilməsi prosesinin birbaşa yeni əlifba ilə aparılması (iyunun 23-də səhər iclası), məktəblərdə tədrisin yeni əlifba ilə aparılması (iyunun 24-də səhər iclası) kimi məsələlərin müzakirəsində fəal iştirak etmiş, özünün kəskin mövqeyini ortaya qoymuşdur.

Iyunun 22-də keçirilən birinci səhər iclasında komitənin üzvü Mirzə Davud Hüseynov çıxış edərək SSRİ Xalq Komissarları Sovetinə indiyə qədər ÜMYTƏK-də görülən işlər barəsində geniş hesabat verilməsinin vacibliyini qeyd etdi. Əslində bunu SSRİ XKS özü də tələb edirdi.¹ Bu təklifə uyğun olaraq SSRİ XKS-nə təqdim etmək üçün geniş məruzə ha-

---

¹ Fərhad Ağazadənin fondu. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, Fond-515, t-1, iş-59, v-12.

zırlanması qərara alındı. Bu məsələ çox ciddi hazırlanmalı idi və bu səbəbdən də xeyli vaxt tələb edirdi.

Nəhayət, 17 mart 1929-cu ildə Fərhad Ağazadə də daxil olmaqla 5 nəfərin iştirakı ilə SSRİ XKS-nə təqdim olunacaq məruzənin hazırlanması üçün bir iclas keçirildi və məruzənin 6 hissə üzrə hazırlanaraq aprel ayının 15-ə qədər SSRİ XKS-nə təqdim edilməsi qərara alındı. Nəzərdə tutulan məruzədə 2-ci (yeni əlifbanın yaranma tarixi) və 3-cü (1-ci türkoloji qurultay – yeni əlifba ideyasının zəfəri və unifikasiya məsələləri) hissələrin yazılması Fərhad Ağazadəyə həvalə edilmişdi.¹

ÜMYTƏK Rəyasət Heyətinin 1928-ci il iyunun 24-də keçirilən son iclasında yeni əlifba uğrunda hərkətin coğrafiyasının daha da genişlənməsi və onun populyarlaşması üçün bir neçə cari addımlar da atıldı. Əfqanıstan padşahı Əmənulla Xana yeni əlifba ilə göndərilən albomun xərci (940 rubl) təsdiq edildi.² Alboma əlavə edilən məktubda, Ərəb dünyasının təzyiqlərinə məhəl qoymayaraq Avropalaşma istiqamətində dəyişikliklərə böyük önəm verən Əmənulla Xanın, maariflənmə yolunda tarixi addım olan latın əlifbasını da qəbul edəcəyinə ümid bəslənildiyini qeyd edilirdi.³

---

¹ Fərhad Ağazadənin fondu. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, Fond-515, t-1, iş-54, v-12.

² Yenə orada, iş-59.

³ Yenə orada, iş-57, v-27.

İclasda Dağıstan nümayəndəsi Xayrullin bir qrup dağıstanlılar adından yeni əlifba hərəkətinə həsr edilmiş xüsusi təyyarənin buraxılması üçün yeni əlifba tərəfdarlarından vəsait toplamaq məqsədilə ÜMYTƏK-də xüsusi kompaniya aparılması təklifi ilə çıxış etdi. Bu təklif rəyasət heyəti tərəfindən bəyənilirdi və kütləvi informasiya vasitələrində belə kompaniyanın (kənüllü olaraq 10 qəpikdən 10 rubla qədər) başlanıldığı haqda məlumat verilməsi qərara alındı. Sonralar, Kazanda ÜMYTƏK-nin 3-cü plenumunda bu məsələ bir daha təsdiq edildi və «oktyabr əlifbası» adlı xüsusi təyyarənin buraxılması üçün ciddi kompaniya aparılması məqsədilə yerli təşkilatlara göstərişlər verildi. Ümumiyyətlə, bu məsələ ÜMYTƏK-nin, demək olar ki, bütün iclaslarında müzakirə edilirdi. Komitənin Rəyasət Heyətinin 15-18 fevral 1929-cu il tarixdə Moskvada keçirilən iclasında məsələ yenidən müzakirə edildi və ayrı-ayrı komitələrdən birlikdə 50.000 rubl vəsait yığılması qərara alındı. Marağ üçün qeyd edək ki, ən böyük rəqəm (11.000 rubl) Özbəkistan YƏK-nə ayrılmışdı. Azərbaycan YTƏK, Qazaxıstan və Şimali Qafqaz YƏK ilə eyni məbləği – 5.000 rubl yığmalı idi. Qalan komitələrə 500 – 3.500 rubl aralığında konkret rəqəmlər tapşırılmışdı.¹

---

¹ Культура и письменность Востока. Сборник Всесоюзного Центрального Комитета Нового Тюркского Алфавита. Книга четвертая. Баку, 1929, стр. 181.

ÜMYTƏK-nin üçüncü plenumu

1928-ci il dekabr ayının 18-də Kazan şəhərində ÜMYTƏK-nin 3-cü plenumu çağırıldı. Bu illərdə yeni əlifbanın və onun tətbiqi ilə uğurla məşğul olan ÜMYTƏK-nin nüfuzu o qədər yüksək idi ki, türk olmayan bir sıra xalqlar da bu komitəyə müraciət edərək özləri üçün latın əlifbası əsasında yeni əlifbalar tərtib olunması məsələsində kömək istəyirdilər. 3-cü plenumda bu xalqlar üçün (abxaz, talış, tacik, çeçen, inquş, osetin, ləzgi və s.) 15 əlifba layihəsi təsdiq edilmişdi. «*Bu dövrdə Şuralar İttifaqında artıq ruslar, ukraynalılar, ermənilər, gürcülər, yəhudilər, moğullar və çuvaşlardan başqa yeni əlifba cərəyanında iştirak etməyən xalq qalmadı*».¹

---

¹ B.Çobanzadə. Kazan plenumu nəticələri. «Maarif işçisi» jurnalı, 1929, №1, səh. 67.

Dekabrın 23-nə qədər davam edən plenumda müzakirə olunan əsas məsələlərdən biri ayrı-ayrı respublikalarda yeni əlifbaya keçid vaxtının müəyyənləşdirilməsi idi. Çox ciddi müzakirələrdən sonra, ayrı-ayrı yerlərdə maddi-texniki şəraitin və əhalinin mədəni səviyyəsinin müxtəlifliyini nəzərə alaraq, bütün respublikalarda, ən uzağı 2 ilə qədər yeni əlifbaya kesid prosesinin tamamilə başa çatdırılması qərara alındı. Yuxarıdakı şərtləri nəzərə alaraq, göstərilən müddət çərçivəsində yeni əlifbaya kesid vaxtının tam konkretləşməsi isə respublikaların özlərinə həvalə edildi.

Azərbaycanda bu proses artıq 5 ay əvvəl, Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 21 iyul 1928-ci il tarixli qərarı ilə başa çatdırılmışdı və bu münasibətlə plenum adından, Azərbaycan Yeni Türk Əlifba Komitəsinə, Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə və Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinə təbrik göndərildi.

Bu plenumun bir vacib əhəmiyyətini də qeyd etmək lazımdır. Belə ki, Bakıda keçirilən Türkoloji Qurultaydan sonra türk-tatar xalqlarının yaşadıkları bütün yerlərdə yeni əlifba hərəkəti daha geniş vüsət alsada, bəzi yerlərdə ərəb əlifbası tərəfdarları bu əlifbanı əldən buraxmamaq üçün yeni həmlələr edirdilər. Bu həmlələr xüsusən Kazanda vüsət almışdı. O vaxt Kazan, yeni əlifba hərəkətinin həyata keçirilmə-

sinə ən çox müqavimət göstərilən mərkəz idi. Bunun nəticəsi olaraq, Tatarıstan nümayəndə heyəti Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultayda qərarın əleyhinə olmuşdu (bundan əlavə Qazaxıstan əleyhinə, Türkiyə isə bitərəf qalmışdı!). Tezliklə, qurultaydan sonra, Tatarıstanın rəsmi dairələrində ciddi yumşalma hiss olundu. Lakin buna baxmayaraq heç cür fikirlərindən dönmək istəməyən 82 nəfər köhnə əlifba tərəfdarlarından ibarət böyük bir qrup 1927-ci ilin mayında bir müraciət hazırladı. Müraciətin bir nüsxəsi Tatarıstan hökumətinə, bir nüsxəsi də Moskva-ya - İosif Stalinə göndərildi. Bu müraciət yeni əlifba tarixində «82-lər» adını aldı. Bu addım o vaxt yeni əlifba hərəkətinə ciddi mane olmaq istəyənlərin son təzyiqi idi. *«Ərəb əlifbasının tərəfdarları Tatarıstanda mühüm bir yekun təzyiq edir və gözəçarpacaq qədar yeni əlifba cərəyanına mane ola biləcək bir tərzdə fəaliyyət göstərirlər. «82-lər» ərizəsi bu fəaliyyətin nəticələrindən birisi idi»*.¹

Lakin bütün bu cəhdlərə baxmayaraq ÜMYTƏK-nin və Kazanda 1926-cı ilin aprel ayının 8-də Seyfi Kazanlının başçılığı altında yaranmış «Yanalif» cəmiyyətinin fəal işi nəticəsində tezliklə bu dəstənin təsiri zəiflədi və onların böyük bir hissəsi plenumda və mətbuatda çıxış edərək öz fikirlərindən döndüklərini

---

¹ B.Çobanzadə. Kazan plenumu nəticələri. «Maarif işçisi» jurnalı, 1929, №1, səh. 66.

elan etdilər və beləliklə Tatarıstanda da yeni əlifba yolunda heç bir ciddi maneə qalmadı.

Bu plenumda, eləcə də, SSRİ-nin bütün respublika və vilayətlərində yeni əlifbanın tərəfdarları üçün vahid «Yanalif» marşı qəbul edildi (marşın müəllifləri Qabaşa və Almuxamedov idi) və bütün respublikaların əlifba komitələrinin bu marşın notu ilə təmin edilməsi qərara alındı.

Fərhad Ağazadə bu plenumun işində də çox fəal iştirak etmişdir.

Plenumun başlanğıcında Fərhad Ağazadənin Qəhrəman Qaraqaşlı ilə birlikdə yeni əlifbanın həyata keçirilməsi tarixi ilə bağlı əsəri¹ plenum iştirakçılarına paylanmış və ÜMYTƏK elmi şurasına bu istiqamətdə işləri davam etdirmək tövsiyə edilmişdi.

Plenumun 21 dekabrda keçirilən sayca 6-cı iclasında ÜMYTƏK-nin üzvü, Türkmənistan YƏK-nin sədri Aytakov dekabrın 23-nə qədər plenumu başa çatdırmaq məqsədilə bəzi məsələləri, o cümlədən, AYTƏK-nin fəalliyəti haqqında məruzəni gələn plenuma qədər təxirə salmağı təklif edir. Buna Fərhad Ağazadə ciddi etiraz edərək bildirir ki, AYTƏK öz işini başa çatdırmışdır və bu onun, demək olar ki, son

---

¹ Ф.Агазаде, К.Каракашлы. Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения. Издание ВЦК НТА, Казань, 1928.

hesabatıdır. Odur ki, AYTƏK-nin məruzəsi məhz bu plenumda dinlənilməlidir ki, onun fəaliyyəti zamanı buraxılan səhvlər indi başqa respublikalarda təkrar olunmasın. Səməd Ağamalıoğlu da Fərhad Ağazadənin fikrini təsdiqləyir və AYTƏK-nin məruzəsinin qısa şəkildə də olsa, bu plenumda dinlənilməsi qərara alınır. Plenumun 23 dekabr tarixində keçirilən sayca 10-cu iclasında Fərhad Ağazadə AYTƏK-nin fəaliyyəti haqqında məruzə edir.

Elə həmin iclasda Fərhad Ağazadə yeni əlifbanın həyata keçirilməsi yolunda fəaliyyət göstərən müxtəlif cəmiyyətlərin birləşdirilməsi ideyasını irəli sürür və bu fikir plenumun qəbul etdiyi son ümumi qərarın 9-cu bəndində öz əksini tapır. Bu iclasda, Fərhad Ağazadə həm də Tatarıstan və Qazaxıstan YƏK-nin məruzələri üzrə nəticə qərarın hazırlanması üçün yaradılan komissiyanın 7 üzvündən biri seçilir.

Plenumun 23 dekabr tarixli son iclasında ÜMYTƏK Elmi Şurasının 28 nəfərlik heyəti müəyyənləşdirilir və Fərhad Ağazadə də elmi şuranın üzvü kimi təsdiq edilir.

Bu dövrdə yeni əlifba elə nüfuz qazanmışdı ki, yalnız SSRİ-də yaşayan türk və bir sıra türk olmayan xalqlar deyil, xaricdə yaşayan bəzi xalqlar da bu əlifbanı qəbul etmək üçün maraq göstərirdilər. Bu məsələdə də yenə əsas kömək yeri ÜMYTƏK idi. Belə

layihələrin hazırlanmasında ÜMYTƏK-nin elmi şurasının üzvü olan Fərhad Ağazadə də fəal iştirak etmişdir.

Yeni Türk Əlifbasının belə sürətlə yayılması və populyarlaşması, artıq bu əlifbanı «yeni türk əlifbası» yox, «yeni şərq əlifbası», «yeni latın əlifbası» və ya «yeni əlifba», komitənin özünü isə «beynəlxalq əlifba komitəsi» adlandırmaq kimi fikirlərin meydana gəlməsinə səbəb olurdu. Bu məsələ ÜMYTƏK-nin 6-13 may 1930-cu ildə Alma-Atada keçirilən 4-cü plenumunda (Fərhad Ağazadə xəstəliyi ilə əlaqədar bu plenumda iştirak edə bilməmişdi) reallaşdı və plenumda qəbul edilən qərara görə «yeni türk əlifbası» «yeni latın əlifbası» adlandırıldı.¹

---

¹ Стенографический отчет четвертого пленума Всесоюзного Центрального Комитета Нового Тюркского Алфавита заседавшего в городе Алма-ата от 6-го по 13-е мая 1930 года, стр. 251.

Fərhad Ağazadənin ÜMYTƏK-də fəaliyyəti haqqında rəylər və ona Şəxsi Təqaüd verilməsi

Fərhad Ağazadənin Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifba Komitəsində fəaliyyəti komitə tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Bu haqda təşkilatın sədri Səməd Ağamalıoğlu tərəfindən verilən 7 fevral 1929-cu il tarixli, 203 sayılı və təşkilatın elmi şurası tərəfindən verilən 11 mart 1929-cu il tarixli, 369 sayılı iki yüksək rəy onun şəxsi fondunda saxlanılır.¹

1929-cu ilin fevralında Fərhad Ağazadə ÜMYTƏK-nin sədri Səməd Ağamalıoğluna yazılı müraciət edərək, ona şəxsi təqaüd təyin edilməsi barəsində Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti qarşı-

---

¹ Fərhad Ağazadənin fondu. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, Fond-515, t-1, iş-68, 69.

sında məsələ qaldırmağı xahiş edir. «İndiki halda ayaq və mədə naxoşluğumun davamedici haləti mənim dəftərxana qaydasıyla müntəzəm və uzun müddətlərlə çalışmağıma artıq imkan vermir; hətta səhhətimi daha da artıq pozur və məcbur edir ki, mən bundan sonra ağır işlərdən çəkinib, yüngül işlərlə məşğul olam. Böylə olursa, mənim və külfətimin maddi cəhəti lazımcına ödənilməmiş qalar. Sizdən rica edirəm, səhhətimin bu cəhətini və keçmişdəki həm pedaqoji, həm də yeni əlifba yolundakı çalışqanlığımı nəzərdə tutub, mənə şəxsi təqaüd verilməsi məsələsini Xalq Komissarları Şurasında qaldırasınız. Bunu da əlavə edirəm ki, yeni əlifba işləri bütün türk-tatar aləmində qurtarmayınca, çalışmaqdan çəkinməyib, ancaq vəzifəmi bir az yüngülləşdirəcəyəm».¹

Bu məsələ ilə bağlı ÜMYTƏK-nin sədri Səməd Ağamalıoğlunun 1929-cu il fevral ayının 7-də verdiyi rəydə deyilir: «ÜMYTƏK, Yeni Əlifba hərəkətinin həyata keçirilməsində böyük xidmətləri olan, müəllimlik sahəsində 30 illik təcrübəyə malik Fərhad Ağazadənin dövlət təqaüdü ilə təmin edilməsini zəruri hesab edir».² Fərhad Ağazadəyə şəxsi təqaüd verilməsi ilə bağlı Müttəfiq Şura Cumhuriyyətləri Maarif İşçiləri İttifaqının Azərbaycan Şöbəsinin

---

¹ Fərhad Ağazadənin fondu. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, Fond-515, t-1, iş-49.

² Yəni orada, iş-68.

Mərkəzi İdarəsi tərəfindən 17 yanvar 1929-cu il tarixdə verilən müsbət rəy də onun fondunda saxlanılır.¹

Bütün bunların nəticəsi olaraq Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin 3 mart tarixli, 8/682 sayılı müraciəti əsasında 1929-cu il martın 18-də şəxsi təqaüd maaşı təyin edən komissiyanın qərarı ilə, Fərhad Ağazadəyə «*xüsusi mühüm xidmətini nəzərə alaraq 29/30-cu büdcə ilinin 1 oktyabrından etibarən ayda 120 manat şəxsi təqaüd təyin edilir*».²

Maraq üçün qeyd edək ki, həmin iclasda 9 nəfərə şəxsi təqaüd verilməsi məsələsinə baxılmış və Fərhad Ağazadə də daxil olmaqla, yalnız 3 nəfərə şəxsi təqaüd verilməsi qərara alınmışdı.

---

¹ Fərhad Ağazadənin fondu. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, Fond-515, t-1, iş-44.

² Yəni orada, iş-46, v-3,4.

Fərhad Ağazadənin ölümü

1929-cu ilin iyun ayının 26-da Fərhad Ağazadə ÜMYTƏK-nin genişləndirilmiş rəyasət heyətinin iclaslarında (1-5 iyul 1929) iştirak etmək üçün Məxaçqalaya ezam olunur və geri qayıdarkən yolda onun səhhəti pisləşir. Bundan sonra o, «qida borusunun daralması»ndan əziyyət çəkməyə başlayır. Bir müddət Bakıda müalicə olunsa da, səhhətində irəliləyiş hiss olunmur. Onu müalicə edən həkimin 19 dekabr 1929-cu il tarixdə verdiyi arayışda onun təkrar ciddi müalicə olunması vacibliyi göstərilir. O dövrdə belə xəstəliklərin ən yaxşı müalicəsi Leningrad Rentgen-Radioloji İnstitutunda aparılırdı. Bu məqsədlə, müalicəsinə təşkilati və maddi yardım göstərilməsi xahişi ilə Fərhad Ağazadə, 2 fevral və 9 mart 1930-cu il tarixli məktublarla ÜMYTƏK-nə

müraciət edir.¹ 1930-cu il martın 3-də Xalq Səhiyyə Komissalığı Fərhad Ağazadənin Leninqrad Rentgen-Radioloji İnstitutunda müalicəsinə kömək olunması xahişi ilə Leninqrad Vilayət Səhiyyə Şöbəsinə teleqram vurur və beləliklə də, maddi və təşkilati köməklik alan Fərhad Ağazadə müalicəyə gedir. O, martın 21-dən etibarən Leninqradda Rentgen-Radioloji İnstitutun cərrahiyyə şöbəsində müalicəyə başlayır. Ona əməliyyat edilməsi təklifinə razılıq vermir. O, «həyatının ən nəcib dostu» adlandırdığı (ifadə onun 22 mart tarixli məktubundan götürülmüşdür) həyat yoldaşı Gövhər Xanıma 2 aprel tarixli məktubunda yazırdı: «*Mən əməliyyata razılıq vermədim. Rentgen şüası ilə müalicə edəcəklər. Əgər vəziyyətim pisləşsə, çıxıb evə qayıdacam*».²

Bundan 2 həftə sonra, aprelin 17-də Bakıya qayıdır, müalicə götürməsinə baxmayaraq, onun səhhətində yaxşılığa doğru heç bir irəliləyiş olmur.

Tanınmış pedaqoq, dilçi, jurnalist, yazıçı-publisist, nüfuzlu ictimai xadim, «*latın əlifbasının düşmənləri arasında belə bu əlifbanın ən nəhəng nəzəriyyəçilərindən biri kimi qiymətləndirilən*»³ Fərhad Ağazadə 1931-ci il yanvar ayının 4-də gözlərini əbədilik yumdu.

---

¹ Fərhad Ağazadənin fondu. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, Fond-515, t-1, iş-49.

² Yənə orada, iş-29.

³ Yənə orada, iş-68.

Fərhad Ağazadənin ölümü ilə əlaqədar «Kommunist» qəzetində verilən nekroloqda deyilirdi: *«Ağazadə yoldaşın ən böyük xidmətlərindən birisi də onun yeni türk əlifbasının yayılması yolundakı mübarizəsidir. Türk əlifbasının yeni latın sisteminə keçirilmə məsələsi irəli atılan gündən Ağazadə yoldaş bunun böyük mədəni nəticələr verəcəyini nəzərə alaraq yeni əlifbanın qəbul edilməsi və yayılması yolunda aktiv mübarizəyə başlamışdır. Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifba Komitəsinin üzvü olaraq Ağazadə yoldaş yeni əlifbanın bütün Şuralar İttifaqı türk, tatar xalqları arasında da yayılmasına çalışmışdır»*.¹

---

¹ «Kommunist» qəzeti. 4 yanvar 1931-ci il.

Nəticə

21 iyul 1928-ci ildə Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi tərəfindən AYTƏK-nin 6 illik yubileyi münasibətilə verilmiş və həmin ilin oktyabrında komitənin 4-cü sessiyasında təsdiq olunmuş qərarla, 1 yanvar 1929-cu ildən etibarən, Azərbaycanda ərəb əlifbası, 1923-cü ildən başlayaraq paralel tətbiq olunan latın əlifbası ilə rəsmi əvəz olundu.

Ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz olunması uğrunda mübarizədə Fərhad Ağazadənin rolu çox böyükdür. Bu mübarizənin bir hərəkət şəkli almasından sonra Fərhad Ağazadə bu yolda ən bərkəm və ardıcıl mübarizə aparan şəxs olmuşdur. Onun «Əlifba tarixində türklərin vəziyyəti» (1919), «Dilimizin türkləşməyinə qarşılıqlar» (1919), «Əlifbanın dil yanlışlıqlarına

təsiri» (1921), «Əlifba məsələsi əvvəlcə Azərbaycanda doğulduğu kimi yalnız orada da həll ediləcəkdir» (1921), «Türk əlifbasını islah etmək olarmı?» (1922), «Türk əlifbasının islahı mümkündürmü?» (1922), «Nə üçün ərəb hərfləri Türk dilinə yaramır?» (1922), «Yeni Türk əlifbası» (1922 – S.S.Axundzadə və M.C.Məhəmmədzadə ilə birlikdə), «Yeni Türk əlifbası ideyasının yaranma tarixi və həyata keçirilməsi» (1926, rus dilində), «Yeni Türk əlifbası layihələrinin unifikasiyası üzrə materiallar» (1927, rus dilində), «Yeni əlifba hərəkətinin inkişaf tarixi və uğurları haqqında oçerk» (1928 – Q.Qaraqaşlı ilə birlikdə, rus dilində), və s. çoxsaylı əsərləri Fərhad Ağazadənin latın əlifbası yolunda necə söylə çalışdığını sübut edir.

Fərhad Ağazadə haqqında yeganə monoqrafiyanın müəllifi professor Əjdər Ağayev, Fərhad Ağazadənin yeni əlifba uğrunda mübarizədə rolunu belə qiymətləndirir. «*F.Ağazadə Yaxın və Orta Şərqdə əsrlərdən bəri kök salmış ərəb əlifbasının nöqsanlarını göstərən və onu islah etməyə çalışan, bu yolda uzun və gərgin mübarizə aparan böyük şəxsiyyət, M.F.Axundovdan sonra bu sahədə ikinci simadır. Sovet Azərbaycanında yeni əlifba ideyasını birinci olaraq meydana atan F.Ağazadə yeni əlifba uğrunda hərəkətin liderlərindən sayılmışdır*».¹

---

¹ Əjdər Ağayev. Fərhad Ağazadənin pedaqoji görüşləri. Maarif Nəşriyyatı, Bakı-1987, səh. 6.

Azərbaycanda ərəb əlifbasının islahı və dəyişdirilməsi uğrunda çalışanlar sırasında Firudin bəy Köçərli (1863-1920), Rəşid bəy Əfəndiyev (1863-1942), Mahmud bəy Mahmudbəyov (1863-1923), Cəlil Məmmədquluzadə (1866-1932), Məmmədtağı Sidqi (1854-1904), Soltan Məcid Qənizadə (1866-1937), Səməd Ağamalıoğlu (1867-1930), Ömər Faiq Nemanzadə (1872-1941), Süleyman Sani Axundov (1875-1939), Azad bəy Əmirov (1889-1939) və s. şəxsiyyətlərin də rolu qeyd edilməlidir.

Bu araşdırmanın məqsədi Azərbaycanda əsrlər boyu mövcud olan ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçid prosesini izləmək və bu prosesdə Fərhad Ağazadənin rolunu müəyyənləşdirmək idi. Bununla bağlı əsas məqamları belə sistemləşdirmək olar:

1. Ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsi ideyası ilk dəfə 19-cu əsrin 70-ci illərində M.F.Axundovdan irəli gəlmişdir.

2. Bu məsələnin praktik həyata keçirilməsində ilk real təşəbbüs M.F.Axundovun davamçılarından olan Mirzə Riza Xana məxsusdur.

3. 20-ci əsrdə (əsasən də Oktyabr inqilabından sonra) bu ideyanın həyata keçirilməsi yolunda ən barışmaz mübarizə aparan əsas sima Fərhad Ağazadə olmuşdur. Fərhad Ağazadənin bu yolda tarixi xidməti ondan ibarətdir ki, o ardıcıl və planlı müba-

rizə nəticəsində, onilliklər boyu yalnız ideya olaraq qalmış yeni əlifbanın praktik tətbiqinə nail ola bildi.

Fərhad Ağazadə «Nə üçün ərəb hərfləri Türk dilinə yaramır?» əsərində 19-cu əsrin ortalarından başlayan yeni əlifba uğrunda mübarizəni 3 dövrə ayırmışdır:

1. *Mirzə Fətəli Axundov dövrü*
2. *Məhəmməd Ağa Şahtaxtılı dövrü*
3. *İntibah dövrü – Azərbaycan Şura hökuməti qurulandan sonrakı dövr.*

Fikrimizcə, Fərhad Ağazadənin bu yolda necə ardıcıl və sistemli mübarizə apardığını öyrəndikdən sonra, bu mübarizədə Oktyabr inqilabından sonrakı dövrü məhz Fərhad Ağazadə dövrü adlandırmaq daha doğru olar.

Fərhad Ağazadə 1880-ci il avqustun 12-də Şuşada anadan olmuşdur. 1895-ci il iyunun 1-də Fərhad Ağazadə Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının (ZMS) məzunu Camal bəy Fətəlibəyovun Şuşada açdığı (18 mart 1893-cü ildə açılmışdır) 1 sinifli rus-tatar məktəbini bitirir və elə həmin il sentyabrın 1-dən etibarən məhz Camal bəy Fətəlibəyovun təşəbbüsü və köməkliyi ilə ZMS-in hazırlıq sinfinə qəbul edilir. 1900-cü ildə ZMS-i bitirən Fərhad Ağazadə təxminən 5 ilə yaxın Xaçmaz, Şuşa, Gorus məktəb-

lərində, eləcə də Yelizavetpol (Gəncə) şəhər məktəbində müəllimlik edir.

1905-ci ilin dekabrında Fərhad Ağazadə Bakıya dəvət olunur və 1-ci rus-müsəlman məktəbinə müəllim təyin edilir. Bu dövrdə müxtəlif vaxtlarda 1-ci və 4-cü rus-tatar (azərbaycan) məktəblərinə müdirlik edən Fərhad Ağazadə geniş ictimai fəaliyyətlə də uğurla məşğul olur. Fərhad Ağazadə o dövrün əsas qəzetləri olan «İrşad», «Həyat» və.s qəzetlərlə sıx əlaqə saxlayır, məqalələr yazırdı.

Fərhad Ağazadə 1906-cı il avqustun 1-də Bakıda «Nicat» maarif cəmiyyətinin yaradılmasında iştirak edir və həmin cəmiyyətin idarə heyətinə üzv seçilir. (Cəmiyyətin ilkin adı «Nəşri maarif» olmuş və cəmiyyət bir müddət qeyri-rəsmi fəaliyyət göstərmişdir. Sonra avqustun 22-də rəsmi təsdiq edilmiş və adı dəyişdirilərək «Nicat» adlandırılmışdır). Məhz burada o, dövrünün qabaqcıl ziyalıları – H.Zərdabi, S.S.Axundov, Ü.Hacıbəyov və başqaları ilə tanış olmuş və birlikdə işləmişdir.

1909-cu ilin yayında çarizmin rus-azərbaycan məktəblərində təhsil siyasətinə öz etirazını açıq şəkildə bildirən (o, bir qrup qabaqcıl müəllimlə birlikdə rus-azərbaycan məktəblərinə dövlət tərəfindən verilən ana dili dərslərinin az olduğunu bildirmiş və onun artırılması zərurətini irəli sürmüşdü) Fərhad

Ağazadə uzun sürən müzakirə və mübahisələrdən sonra şəhər məktəbləri inspektoru Məcnun Qəniyevin sərəncamı ilə 4-cü rus-azərbaycan məktəbinin müdiri vəzifəsindən azad edilir. Bundan sonra Fərhad Ağazadə 1909-cü il sentyabrın 1-də dini cəmiyyət olan «Səadət» cəmiyyətinin eyniadlı məktəbinə müdir müavini təyin edilir (məktəbin müdiri Əlibəy Hüseynzadə idi) və 1920-ci ilə qədər burada çalışır. Fərhad Ağazadə burada rus dili dərsi deyən Üzeyir Hacıbəyovla birlikdə işləyir, hesab, cəbr və həndəsə dərslərini deyir. Məktəbdə ana dili dərslərini Mirzə Əbdülqədir İsmayılzadə (Mikayıl Müşfiqin atası) deyirdi.

1900-cü ildən pedaqoji fəaliyyətə başlayan Fərhad Ağazadə həm də ciddi surətdə dərslük yazmaqla məşğul olurdu. O, 1908-ci ildə bir neçə nəfərlə birlikdə (Süleyman bəy Əbdürrəhmanzadə, Süleyman Sani Axundzadə, Abdulla Talıbzadə, Abdulla bəy Əfəndizadə və Mahmud bəy Mahmudbəyov) «ikinci il», 1912-ci ildə «Ədəbiyyat məcmuəsi» və.s dərslükləri yazmışdır. Onun maraqlı əsərləri arasında 1915-ci ildə çap etdirdiyi «Firəngistan» kitabını da qeyd etmək lazımdır. Fərhad Ağazadənin bir neçə tamamlanmış, lakin çap olunmamış əsəri isə əlyazma şəklində onun fondunda saxlanılır.

Fərhad Ağazadə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonrakı illərdə də həmişə cəmiyyətin

ən vacib məsələlərini önə çəkmişdir. Bu dövrdə o səhhətində, xüsusən də, sağ ayağında olan çox ciddi problemlərə baxmayaraq (bir müddət sonra – 1922-ci ilin sonunda onun sağ ayağı təşrih edilmişdi) böyük əzm və inadkarlıqla, sözün əsl mənasında, ömrünün sonuna qədər Azərbaycanın həyatında çox böyük əhəmiyyətə malik bir məsələ ilə - ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsi məsələsi ilə məşğul olmuşdur. Yuxarıda geniş bəhs edildiyi kimi bu sahədə o, M.F.Axundovdan sonra ikinci sima kimi qiymətləndirilir.

Ölümündən sonra onun şəxsi arxivi (yarımçıq əlyazmaları, tamamlanmış kitabları, qiymətli məlumatlarla dolu saxladığı qəzet və jurnal kəşikləri, məktub və teleqramları, şəkilləri və s., eləcə də 898 (səkkiz yüz doxsan səkkiz) ədəd kitabdan ibarət şəxsi kitabxanası, onun həyat yoldaşı Gövhər Xanım Ağazadə tərəfindən Azərbaycan Dövlət Muzeyinə təhvil verilmişdir. 1979-cu ildə 4 iyul tarixli 27/7 sayılı protokola əsasən Fərhad Ağazadənin şəxsi fondu Azərbaycan SSR Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivinə (indiki Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi) köçürülmüş və hazırda 81 saxlama vahidi şəklində (fond - 515) burada saxlanılır.

Maraqlı bir fakta diqqət yetirək ki, Azərbaycan Dövlət ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində Fərhad Ağ-

azadənin fonduna daxil olan kitabların siyahısında, yuxarıda göstərilədiyi kimi 898 (səkkiz yüz doxsan səkkiz) deyil, cəmi 34 (otuz dörd) kitab göstərilmişdir. Kifayət qədər böyük bu rəqəm fərqiə aydınlıq gətirilməsi üçün bu yöndə səylərimizə baxmayaraq hələlik bir nəticə əldə edə bilməmişik.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. **AMİK nəzdində AYTƏK-nin fəaliyyəti haqqında.** Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Arxivi, Fond-103, Təsvir-1.
2. **AMİK nəzdində AYTƏK-nin fəaliyyəti haqqında.** Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Arxivi, Fond-103, Təsvir-2.
3. **Azərbaycan Demokratik Respublikası fondu.** Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Arxivi, Fond-51.
4. **Abdulla Əfəndizadə.** Son Türk Əlifbası. Bakı, 1919.
5. **Ağaməmməd Abdullayev.** Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. Maarif nəşriyyatı, Bakı, 1966.
6. **Bəkir Çobanzadə.** Kazan plenumu nəticələri. “Maarif işçisi” jurnalı, №1, 1929.

7. **Əjdər Ağayev.** Fərhad Ağazadənin pedaqoji görüşləri. Maarif Nəşriyyatı, Bakı, 1987.
8. **Əmin Abid.** Mirzə Fətəli Axundovun əlifba inqilabçılığı və latın sistemli əlifbası. “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, №6, 1929.
9. **Fərhad Ağazadə.** Nə üçün ərəb hərfli Türkc dilinə yaramır? (əski əlifba ilə türk dilində). Bakı, 1922.
10. **Fərhad Ağazadənin fondu.** Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, Fond-515, Təsvir-1.
11. **Həmid Sultanov.** Latınlaşdırılmış əlifbanın 10 ili. “Yeni yol” qəzeti, № 365, 15 oktyabr, 1932.
12. **Xəlid Səid.** Yeni əlifba yollarında əski xətirə və duyğularım. Bakı, 1929.
13. **İsaxan İsaxanlı.** Azərbaycan Yeni Türk Əlifba Komitəsi və savadsızlığın ləğv edilməsi kampaniyası. Xəzər Xəbər, (jurnal) № 218, 15 noyabr 2006, Xəzər Universiteti.
14. **İsaxan İsaxanlı.** Azərbaycanda latın əlifbasına keçid. «Təhsil» cəmiyyəti, «Bilgi» dərgisi, Təhsil-Mədəniyyət-İncəsənət, Elmi-nəzəri və metodik jurnal, № 3-4, səh.38-49. Bakı-2005.
15. **İsaxan İsaxanlı.** Azərbaycanda latın əlifbasına keçid. Tarixə qısa baxış və Fərhad Ağazadə. Xəzər Xəbər, (jurnal) №№ 197, 198, 199; noyabr, dekabr 2005, Xəzər Universiteti.
16. **İsaxan İsaxanlı.** Fərhad Ağazadə Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifba Komitəsində. Xəzər Xəbər, (jurnal) №№ 205, 206, 207; mart, aprel 2006, Xəzər Universiteti.
17. **İsaxan İsaxanlı.** Fərhad Ağazadə və latın əlifbasına keçid. Journal of Azerbaijani studies. Volume 6, numbers 3-4; Khazar University, Bakı, Azerbaijan, p. 14-72, 2003.
18. **Mirzə Fətəli Axundovun fondu.** Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Respublika Əlyazmalar İnstitutu, Fond-2.

19. **Mirzə Fətəli Axundov.** Əsərləri, 3 cilddə, 3-cü cild. ASSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı, 1962.
20. **Mirzə Fətəli Axundov.** Əsərləri, 3 cilddə, 3-cü cild. Seçilmiş məktublar. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1955.
21. **Mirzə Rıza Xan.** Müntəxəbə Daneş (fars dilində), İstanbul, 1891.
22. **Misir Mərdanov, Əsgər Quliyev.** Azərbaycan təhsili Xalq Cümhuriyyəti illərində (1918-1920). “Çaşıoğlu”, Bakı, 2003.
23. **Səməd Ağamalıoğlu.** Oktyabr inqilabı və yeni əlifba. “Maarif işçisi” jurnalı, № 10, 1927.
24. **Səməd Ağamalıoğlu.** Yeni Türk əlifbası və Mirzə Fətəli Axundov. “Maarif işçisi” jurnalı, № 3, 1928.
25. **Şəmistan Nəzirli.** General Yadigarov Qardaşları. Bakı, “Şirvanəşr”, 2004.
26. **«Kommunist» qəzeti.** 4 yanvar 1931-ci il.

Rus dilində

1. **Агазаде. Ф.** История возникновения и проникновения в жизнь идеи нового тюркского алфавита в АССР. С 1922 по 1925 год. Издание КНТА, Баку, 1926.
2. **Агазаде. Ф.** Материалы по унификации проектов нового тюркского алфавита. Издание ВКНТА, Баку, 1927.
3. **Агазаде. Ф., Каракашлы. К.** Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения. Издание ВЦК НТА, Казань, 1928.
4. **Бертельс. Е.Э.** Из истории попыток реформы арабского алфавита. Культура и письменность Востока. Сборник Всесоюзного Центрального Комитета Нового Тюркского Алфавита. Книга третья. Баку, 1928, стр. 10-17.

5. **Бертельс. Е.Э.** Из истории попыток реформы арабского алфавита. Культура и письменность Востока. Сборник Всесоюзного Центрального Комитета Нового Тюркского Алфавита. Книга четвертая. Баку, 1929, стр. 7-16.
6. **Культура и письменность Востока.** Сборник Всесоюзного Центрального Комитета Нового Тюркского Алфавита. Книга четвертая. Баку, 1929.
7. **Культура и письменность Востока.** Сборник Всесоюзного Центрального Комитета Нового Тюркского Алфавита. Книга пятая. Баку, 1929.
8. **Культура и письменность Востока.** Сборник Всесоюзного Центрального Комитета Нового Тюркского Алфавита. Книга первая. Москва, 1928.
9. **Культура и письменность Востока.** Сборник Всесоюзного Центрального Комитета Нового Тюркского Алфавита. Книга вторая. Баку, 1928.
10. **Культура и письменность Востока.** Сборник Всесоюзного Центрального Комитета Нового Тюркского Алфавита. Книга третья. Баку, 1928.
11. **Мусаева. Т.А.** Революция и народное образование в Азербайджане. Издательство «Элм», Баку, 1979.
12. **Первый Всесоюзный Тюркологический съезд.** 26 февраля-5 марта 1926 (стенографический отчет), Баку, АССР, 1926 г.
13. **Полливанов. Е.Д.** Проекты латинизации Турецких письменностей СССР к Туркологическому Съезду. Издание Узгиза. Ташкент, 1926 г.
14. **Путеводитель по алфавитной выставке** устроенной обществом обследования и изучения Азербайджана, к 1-му Всесоюзному Тюркологическому Съезду. Составил Е.А.Похомов. Издание Общества Обследования и Изучения Азербайджана, Баку, 1926.

15. **Стенографический отчет второго пленума Всесоюзного Центрального Комитета Нового Тюркского Алфавита** заседавшего в городе Ташкенте от 7-го по 12-е января 1928 года.
16. **Стенографический отчет первого пленума Всесоюзного Центрального Комитета Нового Тюркского Алфавита** заседавшего в городе Баку от 3-го по 6-е июля 1927 года.
17. **Стенографический отчет третьего пленума Всесоюзного Центрального Комитета Нового Тюркского Алфавита** заседавшего в городе Казани от 18-го по 23-е декабря 1928 года.
18. **Стенографический отчет четвертого пленума Всесоюзного Центрального Комитета Нового Тюркского Алфавита** заседавшего в городе Алма-ата от 6-го по 13-е мая 1930 года.
19. **Струве. В.В.** Происхождение Алфавита. Издательство «Время», Петроград, 1923.
20. **Шахтагински М.А.** Латинская азбука в мусульманском мире (незавершенная статья). Азербайджанский Государственный Архив, фонд-103, опись-1, дело-1.
21. **Ясинский. А.Н.** Происхождение и история азбуки. 1926 г. (выборки из книги). Азербайджанский Государственный Архив Литературы и Искусства, фонд-515 опись-1, дело-21.

Qeyd üçün

Dotted lines for handwriting practice, consisting of 20 horizontal rows.

Qeyd üçün

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

İsaxan İsaxanlı

Azərbaycanda latın əlifbasına keçid və

FƏRHAD AĞAZADƏ

«NURLAR»

Nəşriyyat və Poliqrafiya Mərkəzinin
Mətbəəsində çap olunmuşdur

Yığılmağa verilmişdir: 15.11.2011.

Çapa imzalanmışdır: 29.11.2011.

Nəşrin ölçüsü: 60x90 1/16.

Fiziki çap vərəqi: 10,75.

Sifariş: 209/11. Sayı: 1000 ədəd.

Müqavilə qiyməti ilə.

NURLAR

NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ

Bakı, Az1122, Zərdabi pr. 78 / Tel: 4977021

Faks: 4971295 / E-poçtu: office@nurprint.com